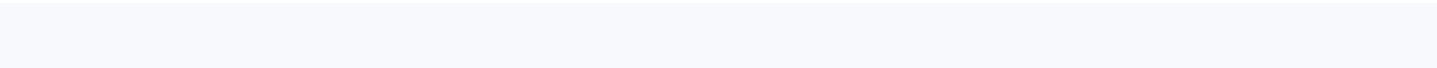

Ετήσιο Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 3, Αρ. 3 (1983)

Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΤΡΙΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Π Ρ Ο Γ Ρ Α Μ Μ Α
Κ Α Ι Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Ε Ι Σ Α Ν Α Κ Ο Ι Ν Ω Σ Ε Ω Ν

Ἀθήνα 29 καὶ 30 Ἀπριλίου, 1 Μαΐου 1983

Αἴθουσα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
Λεωφ. Πανεπιστημίου 22

ΑΘΗΝΑ 1983

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΤΡΙΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Π Ρ Ο Γ Ρ Α Μ Μ Α
Κ Α Ι Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Ε Ι Σ Α Ν Α Κ Ο Ι Ν Ω Σ Ε Ω Ν

Ἀθήνα 29 καὶ 30 Ἀπριλίου, 1 Μαΐου 1983

Αἴθουσα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
Λεωφ. Πανεπιστημίου 22

ΑΘΗΝΑ 1983

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΤΡΙΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Π Ρ Ο Γ Ρ Α Μ Μ Α
Κ Α Ι Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Ε Ι Σ Α Ν Α Κ Ο Ι Ν Ω Σ Ε Ω Ν

Ἄθῆνα 29 καὶ 30 Ἀπριλίου, 1 Μαΐου 1983

Αἴθουσα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
Λεωφ. Πανεπιστημίου 22

ΑΘΗΝΑ 1983

Τό πρόγραμμα τοῦ τρίτου Συμποσίου Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης εἶναι σέ γενικές γραμμές τό ἀκόλουθο:

Τήν Παρασκευή 29 Ἀπριλίου θά πραγματοποιηθῆ μόνον πρωῒνή συνεδρίαση, ἣ ὁποία καί θά παραταθῆ ὡς τίς 2.00 μ.μ. Μετά ἀπό τήν ἔναρξη τοῦ Συμποσίου καί τίς ἀνακοινώσεις τοῦ Προέδρου τῆς Χ.Α.Ε. θά παρουσιασθοῦν ἐργασίες σχετικές μέ ἀρχιτεκτονικά μνημεῖα μετά τήν Ἔλωση καί μέ βυζαντινή κεραμική.

Στήν πρωῒνή συνεδρίαση τοῦ Σαββάτου θά παρουσιασθοῦν ἀνακοινώσεις ἀφ' ἑνός μνημειακῆς τοπογραφίας καί προανασκαφικῆς ἔρευνας (ὡς τό διάλειμμα) καί ἀφ' ἑτέρου μεσοβυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Τό ἀπόγευμα εἶναι ἀφιερωμένο ἐξ ὀλοκλήρου στήν μνημειακή ζωγραφική.

Ἡ πρωῒνή συνεδρίαση τῆς Κυριακῆς ἀπαρτίζεται ἀπό ἀνακοινώσεις σχετικές μέ παλαιοχριστιανικά καί πρωτοβυζαντινά μνημεῖα ἀπό τήν Στερεά Ἑλλάδα καί τήν Ρόδο (ὡς τό διάλειμμα) καί ἀπό τήν Βόρειο Ἑλλάδα (μετά τό διάλειμμα). Τό ἀπόγευμα τῆς Κυριακῆς ὑπάρχουν ἀνά δύο ἀνακοινώσεις σχετικές μέ τήν βυζαντινή τεχνική τοῦ γυαλιοῦ καί μέ τήν μεταλλοτεχνία καί ἀκολουθοῦν ἄλλες μέ θέματα ζωγραφικῆς σέ χειρόγραφα καί εἰκόνες.

Διευκρινιστικές ἐρωτήσεις καί συζήτηση θά γίνονται στό τέλος κάθε συνεδριάσεως. Τό βράδυ τῆς Κυριακῆς ὁ κ. Μανόλης Χατζηδάκης θά συνοψίσει τά γενικά συμπεράσματα τοῦ Συμποσίου.

Π Ρ Ο Γ Ρ Α Μ Μ Α

Παρασκευή, 29 'Απριλίου 1983

Πρωινή συνεδρίαση. Προεδρεύουν Νικόλαος Δρανδάκης και Χρυσάνθη Μαυροπούλου - Τσιούμη.

- 10.30 Έναρξη του Συμποσίου. Είσαγωγή και ανακοινώσεις του Προέδρου της ΧΑΕ κ. Μανόλη Χατζηδάκη. Παρουσίαση από τον ίδιο του Εύρετηρίου των βυζαντινών τοιχογραφιών στην Ελλάδα.
- 11.00 Νικόλαος Χαρκιολάκης. Έρευνες στην αρχιτεκτονική της Μονής Σταυρουκλή-τα. VII. Ο άρσανας.
- 11.15 Παναγιώτα Τριμανδύλη - M'ganh. Το νεκρικό συγκρότημα της Μονής 'Αγίας Τριάδος Τσαγκαρόλων.
- 11.30 Πλούταρχος Θεοχαρίδης. Παρατηρήσεις στην οικόδομική ιστορία και την ό-χύρωση της Μονής Διονυσίου 'Αγ. Όρους κατά τον 16ο αιώνα.
- 11.45 Δ ι ά λ ε ι μ μ α
- 12.00 'Ιορδάνης Δημακόπουλος. Το καθολικό της Μονής του 'Αγίου Νικολάου του έν Βουναίνη στο Ύψηλάντη Βουωτίας.
- 12.15 Χάρης Καλλιγᾶ. Έρειπωμένοι ναοί της περιοχής Μονεμβασίας.
- 12.30 Παῦλος Μυλωνᾶς. Κυριακά σκητῶν και ἄλλοι ἰσάξιμοι ναοί στό 'Αγιον Όρος.
- 12.45 Δ ι ά λ ε ι μ μ α
- 1.00 Εὐαγγελία Ντόστογλου - 'Ιωαννιδάκη. Παραστάσεις πολεμιστῶν και κυνηγῶν πάνω σέ βυζαντινά ἀγγεῖα.
- 1.15 Δήμητρα Παναγιολάου - Μπακριτζῆ. Βυζαντινή ἐφυλαωμένη κεραμεική ἀπό τῆς Ἐέρρες.
- 1.30 Σ υ ζ ῆ τ η σ η ὠ ς τ ῆ ς 2.00 μ.μ.

Σάββατο, 30 'Απριλίου 1983

Πρωινή συνεδρίαση. Προεδρεύουν Παναγιώτης Βοκοτόπουλος καί Νίκος Ζίτσας.

- 10.30 Πάνος Θεοδωρόδης. Γιά τήν προέλευση τής λειψανοθήκης τής Νέας 'Ηρακλείας.
- 10.45 Θανάσης Παπαζώτος. 'Η ἐπιστολή τοῦ Θεοδώρου Βαλαμῶνος πρὸς τόν πρῶτο τοῦ Παπικίου, Θεοδόσιο.
- 11.00 Σωτήρης Κίτσας. Προαναασκαφικές ἔρευνες στήν περιοχή Ζωοδόχου Πηγῆς, οὐκισμοῦ Κολχίδας δήμου Κιλκίς.
- 11.15 Λιάνα Χανιωτάκη - Σταρίδα. Χριστιανική τοπογραφία Χερσονήσου Μαλλών. Προκαταρκτική ἔρευνα.
- 11.30 Πάνος Θεοδωρόδης. Χόστιανη.
- 11.45 Δ ι ἄ λ ε ι μ μ α
- 12.00 Θανάσης Παλιούρας καί Χρήστος Κατσιμπύνης. Ἐρευνα γιά τήν ἱστορία καί τήν ἀρχιτεκτονική Ἁγ. Νικολάου Βαράσσοβας Αἰτωλίας.
- 12.15 Νίκη Κριτσιωτάκη καί Κατερίνα Μυλοποταμιτάκη. Ἁγιος Γεώργιος Ἐπισκοπῆς Γεραπετρας. Ἀρχιτεκτονική - Ἀρχαιολογική διερεύνηση.
- 12.30 Μιχάλης Δωρῆς. Καθολικό Μονῆς Ἁγίου Δημητρίου Κυφέλης (Τουρκοπάλουκου)
- 12.45 Σ υ ζ ῆ τ η σ η ὡ ς τ ῖ ς 1.15 μ.μ.

'Απογευματινή συνεδρίαση. Προεδρεύουν Παῦλος Μυλωνᾶς καί Χαράλαμπος Μπακιριτζῆς.

- 5.45 'Ελένη Δεληγιάννη - Δωρῆ. Τοιχογραφίες 15ου αἵωνα στό Κάστρο τής Ζαρνάτας.
- 6.00 Ναυσικά Πανσελήνου. Συμπληρωματικά στοιχεῖα στόν τοιχογραφικό διάκοσμο τοῦ Ἁγ. Πέτρου Καλυβίων Κουβαρά Ἀττικῆς καί ἡ κτητορική ἐπιγραφή.
- 6.15 Χαρά Κωνσταντινίδη. Τό ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγίου Μάμα στόν Καραβά Κούνου τής Μέσα Μάνης.
- 6.30 'Αγγελική Στρατή. Ὁ τοιχογραφικός διάκοσμος τοῦ παρεκκλησίου τής σύναξης τῶν Ταξιαρχῶν στήν Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών.
- 6.45 Χρυσάνθη Μαυροπούλου - Τσιλούμη. Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα Περιστεραῆς καί ἡ τοιχογράφηση τῶν τρούλλων του.
- 7.00 Δ ι ἄ λ ε ι μ μ α
- 7.15 Μιχάλης Ἀνδριανάκης. Ὁ ναός τής Ἁγίας Βαρβάρας στά Λατζιανά Κισσάμου.
- 7.30 Μαρία Βασιλάκη - Μαυρακάκη. Παρατηρήσεις σ' ἓναν εἰκονογραφικό κύκλο τής ζωῆς τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου στήν Κρήτη.
- 7.45 Γεώργιος Δημητροκάλλης. Ἐπ' μιᾶς τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ τής Ἁγίας Κυριακῆς Νάξου.
- 8.00 Μυρτάλλη Ἀχειμάστου - Ποταμιάνου. Νέος ἀνεικονικός διάκοσμος ἐκκλησίας στήν Νάξο.
- 8.15 Σ υ ζ ῆ τ η σ η ὡ ς τ ῖ ς 9.00 μ.μ.

Κυριακή, 1 Μαΐου 1983

Πρωτὴν συνεδρίαση. Προεδρεύουν Ἄννα Χατζηνικολάου καὶ Φανή Δροσογιάννη.

- 10.30 Ἀσπασία Κουρέντα - Ραπτάκη. Πεντάκλιτη παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ στὴν Ἀντίκυρα Βοιωτίας.
- 10.45 Ἀσπασία Ντίντα. Ἰδιότυπος τρίκλιτος ναῦσκος στὶς Φθιώτιδες θῆβες (Νέα Ἀγχιάλος).
- 11.00 Αἰκατερόνη Συμπυράκη - Καλαντζῆ. Παλαιοχριστιανικὸ βαπτιστήριο στὴν Ἰπλάτη.
- 11.15 Ἰωάννης Βολονάκης. Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ Καλάθου Ρόδου.
- 11.30 Δ ε ἰ ἄ λ ε ἰ μ μ α
- 11.45 Χαράλαμπος Μπακιριτζῆς. Τὶ συνέβη στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰώνα στὴν θάσο;
- 12.00 Εὐτέρπη Μαρκῆ. Τὸ δεύτερο ὀκτάγωνο τῆς Θεσσαλονίκης.
- 12.15 Ἀργύρης Κούντουρας. Τρεῖς ἐπιγραφές ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς Θεσσαλονίκης.
- 12.30 Καλλιόπη Θεοχαρίδου. Προβλήματα ἀποκατάστασης τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κλιμακостаσίου καὶ τῶν βορείων προσθηκῶν στὴν Ἀχειροποιήτο Θεσσαλονίκης.
- 12.45 Σ υ ζ ῆ τ η σ η ὠ ς τ ῖ ς 1.15 μ.μ.

*Απογευματινὴ συνεδρίαση. Προεδρεύουν Μανόλης Χατζηδάκης καὶ Μυρτάλλη Ἀχειμάστου.

- 5.45 Κάτια Λοβέρδου - Τσιγαρίδα. Ὅστεῖνα πλακίδια μὲ φυτικὴ διακόσμηση ἀπὸ τὴν Χριστιανικὴ Αἴγυπτο.
- 6.00 Λασκαρίνα Μπούρα. Ἀπὸ τὸν κώδικα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου στὴν Ἀργυρούπολη τοῦ Πόντου.
- 6.15 Εὐτυχία Κουρκουτίδου - Νικολαΐδου. Παλαιοχριστιανικὰ ὑαλοστάσια μὲ τὴ τεχνικὴ τοῦ Vitrail.
- 6.30 Νίκος Γκιολές. Γυάλινα ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ Τηγάδι τῆς Μάνης.
- 6.45 Δ ε ἰ ἄ λ ε ἰ μ μ α
- 7.00 Γιάννης Σπαθαράκης. Παράξενα ζῶα στὸ εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τῶν Κυνηγετικῶν στὴν Βενετία.
- 7.15 Μαρία Κωνσταντινοῦδάκη - Κιτρομηλίδου. Οἱ Κρητικοὶ ζωγράφοι καὶ τὸ κοινὸ τους. Ἡ ἀντιμετώπιση τῆς τέχνης τούς στὴν Βενετοκρατία.
- 7.30 Γεώργιος Μαστορόπουλος. Ἐνα ἄγνωστο ἔργο τοῦ θεοτοκόπουλου.
- 7.45 Σ υ ζ ῆ τ η σ η .

Μανόλης Χατζηδάκης: Συμπεράσματα ἀπὸ τὸ Τρίτο Συμπόσιο.

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

ΜΙΧΑΛΗΣ Γ. ΑΝΑΡΙΑΝΑΚΗΣ

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ ΣΤΑ ΛΑΤΖΙΑΝΑ ΚΙΣΑΜΟΥ (Μερικές παρατηρήσεις πάνω στην Τέχνη της Κρήτης της Β' Βυζαντινής περιόδου).

Ο ερειπωμένος από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας ναός της αγίας Βαρβάρας στο μικρό συνοικισμό του χωριού Βουλγάρα Κισάμου Λατζιανά, έγινε για πρώτη φορά γνωστός από τον Κ. Λασιθιωτάκη, ο οποίος τον χρονολογεί στο 14ο αιώνα. Οι εργασίες καθαρισμού και στερέωσης, που γίνονται τα τελευταία χρόνια από τη 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με την επίβλεψη μου, δίδουν νέα στοιχεία για το ναό και βοηθούν στην ακριβέστερη αξιολόγησή του στο χώρο της Κρήτης και γενικότερα.

Ο ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του απλού τετράστυλου με τρίπλευρη τη μεσαία και ημικυκλικές τις πλάγιες αψίδες· οι αναλογίες τους είναι εξαιρετικά ραβδινές. Τα γωνιαία διαμερίσματα καλύπτονται από κλινοόκτιστες καμάρες, στηριγμένες πάνω σε κίονες με βάση και ιωνικά κιονόκρανα σε δεύτερη χρήση· ο κατά μήκος άξονας είναι τονισμένος. Ο τριμερής νόρθηκας θα πρέπει να αποδοθεί είτε σε διαφορετικό συνεργείο, είτε σε μεταγενέστερη ανακατασκευή. Οι τρεις θόλοι του ναού είναι διαμορφωμένες πλαστικά με τυφλά αφιδώματα, που αντιστοιχούν στην κάτοψη. Η τοιχοποιία των εξωτερικών όψεων του ναού είναι ιδιαίτερα προσεγμένη. Τα διπλά τόξα των αφιδωμάτων και ορισμένα άλλα σημεία ποικίλονται με τη χρησιμοποίηση της πρωτεύουσας κρητικής τεχνικής της "κρυμμένης κλίνοθυ", ενώ οι απολήξεις των στεγών επιστέφονται από οδοντωτή ταινία. Οι λοιπές επιφάνειες είναι κτισμένες από μισοκατεργασμένο κωδλίθο με παχείς αρμούς—και σε ορισμένα σημεία με χαράξεις σε απομίμηση τοιχοποιίας—και ακανόνιστη παρεμβολή οριζόντιων ζωνών από κλίνοθους. Στα τυφλά αφιδώματα των πλάγιων όψεων ανοίγονται τεταρτοκυκλικά παράθυρα, ενώ στη βόρεια και την κατεστραμμένη νότια κεραία, δίλοβα ημικυκλικά. Εκπράξεις των χρόνων της δφιμης Ενετοκρατίας αποτελούν το επισκευασμένο Ν.Δ θύρωμα από λαξευτό κωδλίθο και οι τάφοι με τη μορφή του αρκοσολίου και θλασμένο τόξο στη νότια και βόρεια πλευρά. Ο ναός φαίνεται ότι κτίστηκε και χρησιμοποιήθηκε για αρκετούς αιώνες σαν καθολικό Μονής.

Από τον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού της αγίας Βαρβάρας στα Λατζιανά, σώζονται ελάχιστα τμήματα σε κακή κατάσταση επιτόπου, ή αποκολλημένα από όγκους τοιχοποιίας, που βρέθηκαν κατά τον καθαρισμό. Το εικονογραφικό πρόγραμμα σε γενικές γραμμές φαίνεται ότι περιλαμβάνει σειρά όρθιων μετωπικών αγίων χαμηλά, ζώνη ^{στηθαίων} ενδιάμεσα και ευαγγελικές σκηνές στα ανώτερα τμήματα και τις καμπύλες επιφάνειες. Χαμηλά στην κεντρική αψίδα διακρίνονται Γχνη από δύο—μέλλον—ιεράρχες με ειλητά, που συγκλίνουν προς όρθια κατενώπια μορφή στο κέντρο. Στις κόγχες των πλάγιων διαμερισμάτων χαμηλά διάκονοι και στα τεταρτοσφαιρία δεμένες αγίες. Από τις ολόσωμες μορφές σώζονται, ή αναγνωρίζονται, ο Μύρων και Αρχάγγελος στο βόρειο τοίχο, οι Αρέθας και Αρτέμιος στο ΒΔ τμήκανο και οι Μερκούριος και—μέλλον—Μάρμας στο δυτικό και οι Αντώνιος, άλλοι ασκητές και η αγία

Βαρβάρα μέσα σ'ετοζωτό πλαίσιο και μια γονατιστή μορφή μοναχού-αφιερωτή στο νότιο. Από τους στηθαίους αναγνωρίζονται οι Σέργιος και Βάχχος και από τις ευαγγελικές σκηνές του Χριστού με τη Σαμερείτιδα, η Ύπαπανθη, η Προδοσία, η Ανάσταση του Λαζάρου και πιθανάτα η Βατοφόρος.

Από μια πρώτη εξέταση των τοιχογραφιών του ναού, μπορούμε να πούμε απεικονίζονται ότι πρόκειται για σύνολο υψηλής ποιότητας, του οποίου η προέλευση θα πρέπει να αναζητηθεί σε κάποιο κέντρο. Τα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία επίσης (έντονη μνημειακότητα, "αρχαϊκή" εικονογραφία με κυριαρχία μετωπικών μορφών σε στάσεις ιδιαίτερα χαρακτηριστικές, κάποιες απηχήσεις από την τέχνη του φηφιδωτού, η κυριαρχία της έντονης γραμμής στη σχεδίαση των περιγραμμάτων και των χαρακτηριστικών, τα μεγάλα αμυγδαλδοσχημα μάτια, κλπ) το συνδέουν με τη λεγόμενη γραμμική, ιερατική τεχνοτροπία του ΙΙου αιώνα. Η ποιότητα επίσης είναι φανερή σε συγκρίσεις με κεντρικής σημασίας μνημεία (*Οσιος Λουκάς, Αγία Σοφία Κιέβου, και ακόμη Νέα Μονή Χίου), συνδεδεμένα με την Παράδοση της Πρωτεύουσας. Προς την ίδια κατεύθυνση εξάλλου οδηγεί και η αρχιτεκτονική του ναού, όπως έχει γίνει και γενικότερα αποδεκτό για την Κρήτη, χωρίς εξαντλητική μελέτη του υλικού. Οι ιστορικές επίσης συνθήκες της εποχής, με τις προσπάθειες για αποκατάσταση της κυριαρχίας της Αυτοκρατορίας στο νησί και απόληψη των συνεπειών της Αραβοκρατίας, δεν είναι αντίθετες προς την άποψη αυτή. Πέρα από αυτά η σύγκριση του μνημείου με ανάλογα του πρώτου μισού του ΙΙου αιώνα (ναός Μυριοκεφάλων, Άγιος Ευθύμιος στο Ίωμοναστήρι) κάνει την απόσταση ακόμη πιο ανάγλυφη. Ένα ακόμη μνημείο του νομού Χανίων ο (κτισμένος μετά από την επιστροφή του Ιωάννη του Ξένου από την Πρωτεύουσα και κάτω από διαφορετικές συνθήκες σε σύγκριση με προγενέστερα κτίσματα του) ναός του *Αλ-Κυρ-Γιάννη στον Αλικιανό μαζί με άλλους βεβαιωμένη χρονολόγηση (καθολικό Μυριοκεφάλων, Άγιος Παύλος Σφακιών) αποτελούν μια σταθερή βάση για την εξέταση του προβλήματος της θέσης της Κρήτης και των διεργασιών, που γίνονται κατά τη Β' Βυζαντινή Περίοδο. Η ομάδα αυτή μπορεί να διευρυνθεί ακόμη και με άλλα παραδείγματα, όπως η Παναγία στο Φόδελο, ο Άγιος Δημήτριος Ρεθύμνου, ο Άγιος Ιωάννης στο Ρουκάνι Τριμένους, πιθανάτα η πρώτη φάση του ναού του Αγίου Νικολάου στα Κυριακοσέλια και ο Άγιος Παντελεήμονας στο Μπιζαριανό (με αναθεώρηση των απόψεων για το πρώτο στρώμα των τοιχογραφιών). Από την πρώτη εξέταση των μνημείων αυτών και μιας σειράς ακόμη, που καλύπτει την περίοδο από τις αρχές του ΙΙου μέχρι τα τέλη του ΙΙΙου αιώνα (περίπου 30 μνημεία) μπορεί να υπάρξει αβαστατό συμπέρασμα για τη συμμετοχή της Κρήτης στις γενικότερες εξελίξεις με το κύριο χαρακτηριστικό της κολλακλότητας των εκφράσεων και των αναλόγων κατά περίπτωση συνθηκών διακυμάνσεων, όπως γενικότερα συμβαίνει. Δύο ακόμη μνημεία της Δυτικής Κρήτης, που παρουσιάστηκαν στο παρελθόν στο ίδιο Συμπόσιο (ο Άγιος Γεώργιος στον Κουρνά και ο Άγιος Νικόλαος στα Κυριακοσέλια) αποτελούν διαχρονικά δύο όμοιες συμπτωματικές μεταξύτερες και με την Παράδοση του νησιού παρουσίες. Η βέβαιη ωστόσο απόλυτα ενός μεγάλου αριθμού μνημείων κατά τους τελευταίους αιώνες της πολυτάραχης Ιστορίας της Κρήτης και η ελλιπή γνώση του υλικού, αποτελούν βασικούς λόγους για τη μέχρι σήμερα αντιμετώπιση του θέματος.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

ΝΕΟΣ ΑΝΕΙΚΟΝΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΗ ΝΑΞΟ

Στήν περιοχή του χωριού Σαγιρόλ τής Νάξου, κοντά στο Λαθρήνο, σε τοποθεσία που λέγεται "στ' 'Αδησαρού" ή "στη βρύση τ' 'Αδησαρού" βρίσκεται η μονόχωρη τρουλωτή εκκλησία του 'Αγίου 'Ιωάννη του Θεολόγου. Οι εργασίες που πραγματοποιεί από το 1980 η 2^η 'Εφορεία Βυζαντινών 'Αρχαιοτήτων αποκάλυψαν κάτω από νεότερα επιχρίσματα τρεις τοιχογραφίες τής εκκλησίας, που ανήκουν σε τρεις ζωγραφικές φάσεις και χρονολογούνται ίσως από τον 9^ο ως το 13^ο-14^ο αιώνα. Οι εργασίες βρίσκονται προς το τέλος τους. Η κύρια διακόσμηση είναι αυτή του πρώτου ζωγραφικού στρώματος, με άνεικονικά στο σύνολο θέματα. Με τρεις γνωστές εκκλησίες τής Αγίας Κυριακής και του 'Αγίου 'Αρτεμίου, στην περιοχή τής 'Απειράνθου και του Σαγιριού αντιστοιχα, ο 'Άγιος 'Ιωάννης στ' 'Αδησαρού είναι η τρίτη εκκλησία τής Νάξου με άνεικονική διακόσμηση που σώζεται σε μεγάλη έκταση.

Οι αρχικές τοιχογραφίες κοσμούν το ανατολικό μέρος τής εκκλησίας, που αντιστοιχεί στο 'Ιερό. Πολύ αργότερα η άνεικονική διακόσμηση καλύφθηκε μόνο στο τεταρτοσφαίριο τής αψίδας, όπως στην 'Αγία Κυριακή, με τη Δέηση (Τρίμορφο) που σώζεται κατά μέρος. Τότε θα πρέπει να ζωγραφίστηκαν και οι παραστάσεις του 'Αγίου 'Ιωάννη του Θεολόγου και άνώνυμης αγίας στον κυρίως ναό. Όμοια περιορισμένη ήταν η τελευταία ζωγραφική φάση, πάλι στον κυρίως ναό και στο κάτω μέρος των τοιχωμάτων. Σώζονται οι παραστάσεις του 'Αγίου Μάμα και του 'Αγίου Γεωργίου. Δεξιά από τον 'Άγιο Γεώργιο, στο νότιο τυφλό αψιδώμα, αποκάλυφθηκε μέρος από παλιό σοβά με παράσταση μικρού μαύρου σταυρού. Ο 'Ιδιος σοβάς προετοιμασίας για ζωγραφική βρέθηκε στην αψίδα του 'Ιερού, κάτω από το υπόστρωμα του άνεικονικού διακόσμου, και στο δυτικό μέρος του ναού.

Οι αρχικές τοιχογραφίες τής εκκλησίας σώζονται στο μεγαλύτερο μέρος τους, με κάποια κενά του ζωγραφικού προγράμματος. Τα θέματα είναι γεωμετρικά και φυτικά και άλλα από ζωγραφική αρχιτεκτονική διακόσμηση: τετράγωνα, εξαγωνα και οκτάγωνα σχήματα σε σταυρικούς συνδυασμούς, διατεμνόμενοι κύκλοι, διαγώνια τεμνόμενοι ρόμβοι (μπακλαβαδωτό), συνεχείς φολίδες, σπρικοί τροχοί, τετράφυλλα άνθη, άνθemia και ρόδακες, σπειροειδείς βλαστοί, απλές και σύνθετες, προοπτικά αποδοσμένες όδοντωτές ταινίες, "παραστάδες" και διάχωρα με μορφή θωρακίων, με διακόσμηση που μιμείται όρθομαρμάρωση και OPUS SECTILE, και άλλα σχήματα, σε παραλλαγές σχεδίου και χρώματος. Πρόκειται για θέματα που τά περισσότερα προέρχονται από το κοσμητικό εύρητήριο τής παλαιοχριστιανικής τέχνης. Σώζονται ακόμη λείψανα από δύο μεγαλογράμματα έπιγραφές στην αψίδα. Η μία είναι στον κοσμητή και η άλλη σε πλανάνα ανάμεσα στις δύο φωτιστικές θυρίδες, που κλείστηκαν με τοιχοποιία όταν ζωγραφίστηκε η Δέηση. Έπάνω από τρεις θυρίδες σώζεται στο τε-

ταρτοσφαίριο μέρος από μεγάλο κύκλο, κοσμημένο με ταινίες και διατεμνόμενους κύκλους, που περιέβαλλε ίσως, σε κεντρικό θέμα του διακόσμου, το τιμημένο σύμβολο του σταυρού. Σταυρός σε κύκλο κοσμεῖ το κορυφαίο σημεῖο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς.

Τά πιδ πολλά ἀπό τά διακοσμητικά στοιχεῖα ἀπαντοῦν στίς τοιχογραφίες τῆς Ἁγίας Κυριακῆς καί τοῦ Ἁγίου Ἀρτεμίου, σε ἀνεικονικές ἐπίσης τοιχογραφίες τῆς Πρωτόθρονος στό Χαλί καί τοῦ Ἁγίου Γεωργίου κοντά στήν Ἀπειρανθο (παρεκλήσι), καθώς καί σε ἄλλες διακοσμήσεις μέ ἀνεικονικά θέματα στήν Καππαδοκία, τήν Κρήτη καί τήν Ἡπειρωτική Ἑλλάδα. Τά κοινά κοσμητικά στοιχεῖα ἀλλά καί ἡ ἀρχιτεκτονική τῶν ναῶν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στ' Ἀθησαοῦ, τῆς Ἁγίας Κυριακῆς καί τοῦ Ἁγίου Ἀρτεμίου (μονόχωρος, "εὐτελής" στήν κατασκευή του ναός μέ χαμηλό κυλινδρικό τροῦλλο καί ἀνάλογη, μεγάλη, ἡμικυκλική στό ἐξωτερικό ἀψίδα, στοιχεῖα συνθρόνου κ.ἄ.) ὁδηγοῦν στήν ἄποψη, ὅτι ἡ ἀνεικονική διακόσμηση τῆς ἐκκλησίας στ' Ἀθησαοῦ θά πρέπει νά εἶναι σύγχρονη μέ τῶν δύο ἄλλων ἐκκλησιῶν τῆς Νάξου. Εἶναι ἀκόμη φανερές οἱ ὁμοιότητες τῶν τοιχογραφικῶν συνόλων στίς τρεῖς ἐκκλησίες σ' ὅ,τι ἀφορᾷ στήν ἔκταση καί τήν περιοχή (Ἱερὸ) που κοσμοῦν καί στή σύνθεση τοῦ προγράμματος, που ἀπορρέει ἀπό κοινή στά βασικά ἀντίληψη τῶν ζωγράφων γιά τήν προσαρμογή τῶν κοσμητικῶν θεμάτων στίς ἀρχιτεκτονικές ἐπιφάνειες. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ἐνδιαφέρει κυρίως ἡ διακόσμηση στήν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ, που παρουσιάζει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στίς τρεῖς ἐκκλησίες τῆς Νάξου ἀλλά καί ἄλλοῦ, ὅπως στό ναό τοῦ Ἁγίου Προκοπίου τῆς Μέσα Μάνης, που δείχνουν ὡς πολύ πιθανό, ὅτι στίς ἀνεικονικές διακοσμήσεις αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἐκτός ἀπό ἕνα πλούσιο, κοινό σε πολλά θεματολογικό εὑρετήριο ὑπῆρχαν καί ὀρισμένες, γενικότερες ἀρχές που καθόριζαν τήν ὀργάνωση τοῦ διακόσμου.

ΜΑΡΙΑ ΒΑΣΙΛΑΚΗ-ΜΑΥΡΑΚΑΚΗ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ Σ'ΕΝΑΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΥΚΛΟ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Ο άγιος ή Μέγας Κωνσταντίνος απεικονίζεται πολύ συχνά τόσο στη μνημειακή τέχνη όσο και σε εικόνες, μαζί με τη μητέρα του αγία Ελένη, όρθιοι, στις δυό πλευρές του σταυρού. Η παράσταση αυτή συμπυκνώνει εικονογραφικά δυό ιστορικά γεγονότα, το Όραμα του Σταυρού από το Μ.Κων/νο και την Εύρεση του Τιμίου Σταυρού από την αγία Ελένη, που και τα δυό είχαν οργανωθεί σε εικονογραφικούς κύκλους. Ο πρώτος κύκλος (του Οράματος του Σταυρού από το Μ.Κων/νο και τών γεγονότων που επακολούθησαν) έχει αποσπασματικά διασωθεί κυρίως σε μικρογραφίες (Paris. Gr. 510, Ομιλίες του Γρηγόριου του Ναζιανζηνού, fol. 452^r, 880-883 μ.Χ.), ενώ θα πρέπει να υποθέσουμε πως η ολοκληρωμένη μορφή ενός τέτοιου κύκλου δημιουργήθηκε σαν εικονογράφηση βυζαντινών χρονικών, που αναφερόταν στα γεγονότα αυτά, τα οποία όμως δεν έχουν σωθεί. Ο δεύτερος εικονογραφικός κύκλος (της Εύρεσης του Τιμίου Σταυρού) έχει αποτυπωθεί κύρια στη μνημειακή τέχνη και μάλιστα σε μνημεία κατεξοχή μεταβυζαντινά (π.χ. στην Κύπρο και τη Γιουγκοσλαβία).

Ο εντοπισμός ενός εικονογραφικού κύκλου του Μ.Κων/νου σε μία εκκλησία (Άγιος Γεώργιος - Άγιος Κων/νος Πύργου Μονοφασίου) τών αρχών του 14ου αιώνα (1314-15 μ.Χ.) στην Κρήτη, βάζει μερικά προβλήματα και οδηγεί αν όχι σε συμπεράσματα τουλάχιστον σε κάποιες παρατηρήσεις. Ο κύκλος αποτελείται από τέσσερεις σκηνές : α) τη Γέννηση του Μ.Κων/νου β) την Πορεία προς τον πατέρα του γ) τη Μάχη στη Μιλβία Γέφυρα και δ) την Ευλογία του Μ.Κων/νου και της αγίας Ελένης από το Χριστό. Από τις παραστάσεις αυτές, η δεύτερη και η τρίτη εικονογραφούν ιστορικά γεγονότα. Αντίθετα, η πρώτη και η τέταρτη αποτελούν κοινούς τόπους της βυζαντινής εικονογραφίας. Προχωρώντας στη μελέτη του εικονογραφικού κύκλου του Μ.Κων/νου στον Πύργο Μονοφασίου, πρέπει πρώτα απ'όλα να διερευνήσουμε αν ο κύκλος αυτός στηρίχτηκε σε κάποιο πρότυπο. Η μορφή του προτύπου αυτού είναι τό δεύτερο πρόβλημα για διερεύνηση. Παραπέρα μάς ενδιαφέρει να δούμε αν στα χρόνια αυτά ο εικονογραφικός κύκλος της ζωής του Μ.Κων/νου γνώρισε κάποια άνθιση στην Κρήτη και ποιά ήταν τα βαθύτερα αίτια γι' αυτό.

Έχοντας διαπιστώσει πως ο κύκλος της ζωής του Μ.Κων/νου στην

εκκλησία του Πύργου στηρίχτηκε μερικά μόνο σε ιστορικά γεγονότα, δεν θα πρέπει, επομένως, να τον συσχετίσουμε με τον εικονογραφικό κύκλο του αγίου, όπως θα είχε διαμορφωθεί μέσα από την εικονογράφηση ιστορικών κειμένων (π.χ. χρονικών). Σκηνές όπως η Γέννηση του Μ.Κων/νου μάς οδηγούν περισσότερο σε εικονογραφημένα Συναξάρια με τη ζωή του αγίου, που ασφαλώς θα κυκλοφορούσαν πλατεία από πολύ ενωρίς.

Είναι φανερό η προσπάθεια του ζωγράφου του εικονογραφικού κύκλου του Μ.Κων/νου στον Πύργο Μονοφασίου να παραλληλίσει τη ζωή του Μ.Κων/νου μ' εκείνη του Χριστού κύρια αλλά και των άλλων θείων προσώπων. Η Γέννηση του Μ.Κων/νου ακολουθεί τον εικονογραφικό τύπο των Γεννήσεων της Παναγίας, του Προδρόμου κλπ. Η παράσταση της Πορείας προς τον πατέρα μάς θυμίζει τις Χριστολογικές σκηνές της φυγής ή της Επιστροφής από την Αίγυπτο. Τέλος η πανομοιότυπη αμφίσημη του Χριστού και των αγίων Κων/νου και Ελένης στη σκηνή της Ευλογίας επιτείνει αυτό τον παραλληλισμό.

Στην Κρήτη εκτός από τον εικονογραφικό κύκλο του Πύργου Μονοφασίου έχει διασωθεί ακόμη ένας εικονογραφικός κύκλος του αγίου, στον Άγιο Κων/νο Αβδού Πεδιάδος, που χρονολογείται στα 1445. (Ενδεχόμενα υπάρχουν και άλλοι κύκλοι του αγίου που δεν κατάφερα ακόμη να εντοπίσω). Στην κτητορική επιγραφή του Άγιου Κων/νου στο Αβδού, αναφέρεται ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Ιωάννης Παλαιολόγος, που τα ίδια χρόνια βρίσκεται στο θρόνο της Κων/πολης. Η αναφορά αυτή βοηθά στο να υποστηριχτεί η άποψη πως για να εξηγήσουμε την αναβίωση του κύκλου του Μ.Κων/νου στην Κρήτη τόσο το 14ο όσο και το 15ο αιώνα, θα πρέπει ν' αναζητήσουμε πολιτικά και κοινωνικά αίτια. Σε μία περίοδο δηλαδή που το νησί βενετοκρατείται, είναι λογικά θέματα εθνικής συνείδησης, μέσα από τα οποία τονίζεται το βυζαντινό παρελθόν της Κρήτης, να γνωρίζουν κάποια άνθιση. Και ο εικονογραφικός κύκλος της ζωής του Μ.Κων/νου ανήκει σ' αυτά.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΗΛ. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΛΑΘΟΥ ΡΟΔΟΥ

Βορειοανατολικά τῆς Καλάθου-Ρόδου καὶ σὲ ἀπόσταση 450 μ. ἀπὸ τὴν παραλία, στὴ θέση "Παληοκκλησιά", στὸ μέσο τοῦ ἀρχαίου οικισμού "στά Ζηνοδδτου", ἀποκαλύφθησαν τὰ λείψανα μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, μὲ διπλὸ νάρθηκα, αἶθριο, βαπτιστήριο καὶ διάφορα ἄλλα προσκτίσματα γύρω ἀπὸ αὐτήν.

Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς (ἑσωτ. διαστ. 25.82 X 21.60 μ.) ἐχωρίζετο μὲ κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Οἱ κιονοστοιχίες ἔφεραν εὐθὺ ἐπιστόλιον ἀπὸ φαιοῦ χρώματος μάρμαρο (πλάτους 1.04 καὶ ὕψους 0.66 μ.), μὲ ἀνάγλυφο διάκοσμο.

Τὸ μεσαῖο κλίτος (πλάτους 10.50 μ.) περατοῦται στὴν ἀνατολικὴν του πλευρὰ σὲ μιαν ἀψίδα, ἑσωτ. ἡμικυκλικὴ (χορδῆς 7.09 καὶ βέλους 3.90 μ.) καὶ ἔξωτ. τρίπλευρη (μῆκος ἐκάστης πλευρᾶς 3.82 μ.). Τὸ πᾶχος τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδας εἶναι 1.20/1.60 μ.

Τὸ Ἱερὸ Βῆμα περιωρίζετο στὸ πλάτος τοῦ μεσαίου κλίτους καὶ ἐχωρίζετο ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο χώρο μὲ χαμηλὸ τέμπλο, ποῦ ἔβαινε σὲ στυλοβάτη (πλάτους 0.45 μ.) ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο. Τὸ δάπεδο αὐτοῦ ἐκαλύπτετο μὲ πλάκες ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο (πάχους 0.04 μ.). Στὸ κέντρο περιῖπου τοῦ δαπέδου τοῦ Ἱ. Βήματος ἔκειτο ἡ Ἁγία Τράπεζα, πάνω ἀπὸ τὴν ὅποια ὑπῆρχε κιβώριο.

Τὸ δάπεδο τοῦ μεσαίου κλίτους τῆς βασιλικῆς καλύπτεται μὲ πλάκες ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο. Στὸ ΝΑ. τμήμα αὐτοῦ ἀποκαλύφθηκε ἡ βάση τοῦ ἀμβωνα (1.80 X 1.13 μ.). Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ μεσαίου κλίτους ὑπῆρχε τρίβηλο ἀνοιγμα, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπεκοινῶνει τοῦτο μὲ τὸν ἐσωνάρθηκα. Ἀποκαλύφθησαν οἱ βάσεις, ὅπου ἐστηρίζοντο οἱ κίονες τοῦ τριβήλου αὐτοῦ.

Τὸ βόρειο κλίτος τῆς βασιλικῆς (πλάτους 4.80 μ.) φέρει δάπεδο ποῦ καλύπτεται μὲ πολύχρωμα ψηφιδωτά, καλῆς τέχνης καὶ διατηρήσεως. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ βόρειου κλίτους εἶναι διαμορφωμένο σὲ βαπτιστήριο. Τὸ φωτιστήριο (ἑσωτ. διαστ. 5.15 X 4.40 μ.) ἐπερατοῦτο στὴν ἀνατολικὴν του πλευρὰ σὲ μιαν ἀψίδα (χορδῆς 3.45 καὶ βέλους 1.60 μ.). Τὸ πᾶχος τῶν τοίχων τοῦ φωτιστηρίου εἶναι 1.20 μ., ἐνῶ τῆς ἀψίδας 0.92 μ. Τὸ δάπεδο τοῦ φωτιστηρίου καλύπτεται μὲ πολύχρωμα ψηφιδωτά, τὰ ὁποῖα δὲν διατηροῦνται σὲ καλὴ κατάσταση. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ φωτιστηρίου ὑπάρχει εὐρύχωρο ἀνοιγμα (πλάτους 3.55 μ.), τὸ ὁποῖο ἐκλείετο πιθανῶς μὲ βῆλο. Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ φωτιστηρίου ὑπάρχει θύρα (πλάτους 1.15 μ.), διὰ τῆς ὁποίας ἐπεκοινῶνει τοῦτο μὲ τὸ Ἱ. Βῆμα.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ φωτιστηρίου καὶ κατὰ τὸ ἥμισυ μέσα στὴν ἀψίδα κεῖται ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος. Πρόκειται γιὰ μονόλιθο, ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο κολυμβήθρα, σὲ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ (ἔξωτ. διαστ. 1.45 X 1.14 μ., ἑσωτ. διαστ. 1.29 X 0.93 μ.), ἡ ὁποία βρῖσκεται στὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης. Τὸ βάθος αὐτῆς εἶναι 0.80 μ. Στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ κεραία σχηματίζονται ἀνὰ δύο βαθμίδες (ὕψους 0.30 καὶ 0.25 μ. καὶ πλάτους 0.16 καὶ 0.12 μ.). Τὸ πᾶχος τοῦ χείλους τῆς κολυμβήθρας εἶναι 0.08 μ. Στὴ βόρεια κεραία τῆς κολυμβήθρας ὑπάρχουν δύο ὀπές, οἱ ὁποῖες ἐχρησίμευαν διὰ τὴν εἰσροή καὶ ἐκροή τοῦ ὕδατος, ποῦ ἐχρησιμοποιεῖτο κατὰ τὸ βάπτισμα.

Τὸ νότιο κλίτος τῆς βασιλικῆς (πλάτους 4.80 μ.) περατοῦται στὴν ἀνατολικὴν του πλευρὰ σὲ εὐθεία. Τὸ δάπεδο αὐτοῦ καλύπτεται μὲ πολύχρωμα ψηφιδωτά, καλῆς τέχνης καὶ διατηρήσεως. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νοτίου κλίτους εἶναι διαμορφωμένο σὲ ἰδιαίτερο διαμερί-

σμα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (6.40 X 5.40 μ.) καὶ εἶναι ἀντίστοιχο πρὸς τὸ βαπτιστήριον. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ τὴν Πρόθεση ἢ τὸ Διακονικὸ τῆς βασιλικῆς.

Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἔκειτο διπλοῦς νάρθηκας. Ὁ ἐξωνάρθηκας (21.65 X 4.65 μ.) ἔφερε δάπεδο, τὸ ὁποῖο ἐκαλύπτετο μὲ πλάκες ἀπὸ λευκὸ μάρμαρον. Φέρει πολλὰ ἀνοίγματα καὶ δύο τρίβηλα, ἢτοι ἓνα στὴν ἀνατολικὴν τοῦ πλευρᾶ καὶ δεύτερον στὴ δυτικὴ. Ἀποκαλύφθηκε στὴ θέση τῆς ἡ μαρμαρίνης βάσης τοῦ βορείου κίονα τοῦ δυτικοῦ τρίβηλου.

Ὁ ἐξωνάρθηκας (21.65 X 4.15 μ.) φέρει στὴν ἀνατολικὴν τοῦ ἐσωτερικῆς πλευρᾶ τέσσερις κτιστοὺς πεσσούς, ἰσάριθμοι δὲ θά εὐρίσκοντο καὶ στὴ δυτικὴν πλευρᾶ, ἡ ὁποία δὲν ἀποκαλύφθηκε. Δυτικὰ τοῦ ἐξωνάρθηκα ἀποκαλύφθηκε ὀρθογωνίου κατόψεως χώρος (21.45 X 10.93 μ.). Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸ αἶθριον τῆς βασιλικῆς.

Βορειοανατολικά τῆς βασιλικῆς καὶ σὲ ἀπόσταση 18.90 μ. ἀπὸ αὐτὴν διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ προσκτισματος, τὸ ὁποῖο περιελάμβανε δύο τοῦλάχιστον χώρους. Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ ἀνατολικὸς φέρει δάπεδο, τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ πολυχρῶμα ψηφιδωτὰ, ποὺ διατηροῦνται κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος αὐτῶν κατὰ χώραν (3.90 X 3.90 μ.) καὶ κοσμοῦνται μὲ γεωμετρικὰ σχήματα, ἰχθεῖς, πτηνὰ κ.ἄ. Ὁ δυτικὸς χώρος φέρει δάπεδο, τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ ὀρθογωνίου σχήματος ἀσβεστολιθινὴς πλάκες (πάχους 0.03 μ.).

Πολυάριθμα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀποκαλύφθησαν στὸν ἄνω τῆς βασιλικῆς, μεταξὺ τῶν ὁποίων συμπεριλαμβάνονται καὶ τὰ ἑξῆς: βάσεις κίονων, τμήματα ἀπὸ τοὺς κορμούς τῶν κυλινδρικών, ἀραιβδῶτων κίονων τῶν κιονοστοιχιῶν, τμήματα ἀπὸ τὸ εὐθύ ἐπιστύλιο, ποὺ ὑπῆρχε ὑπεράνω τῶν κιονοστοιχιῶν, τμήματα διαχωριστικῶν θωρακίων, πεσσοίκοι, τμήματα ἀπὸ κιονόκρανα, ὀλόκληρα κιονόκρανα τεκτονικὰ ἢ κορινθιάζοντα μὲ φύλλα ἀκάνθου, ἰωνικὸ κιονόκρανον μὲ συμφυεῖς ἐπίθημα κ.ἄ.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ὅλην διαμόρφωση τῆς βασιλικῆς τῆς Καλάθου Ρόδου, τὴν διαμόρφωση τῆς ἀψίδας τοῦ Ἰ. Βήματος καὶ τὴν τέχνη τῶν μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἡ βασιλικὴ πρέπει νὰ κτίσθηκε στὰ τέλη τοῦ 5ου ἢ στίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. Φαίνεται ὅτι ὑπέστη μικρῆς ἐκτάσεως καταστροφές περὶ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ., ὕστερα ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐπισκευάσθηκε, ἐντοιχίσθησαν ὠρισμένα ἀνοίγματα καὶ πιθανῶς περιωρίσθηκε τὸ ἀρχικὸ μῆκος τοῦ οἰκοδομήματος.

Ἡ βασιλικὴ καταστράφηκε πιθανῶς κατὰ τὸν 7ον αἰ. ἀπὸ πειρατικὰς ἐπιδρομὰς, ὅποτε ἐρημώθηκε καὶ ὁ οἰκισμὸς ποὺ εὐρίσκειτο γύρω ἀπὸ αὐτὴν. Ἡ καλὴ διατήρηση τῶν ἐρείπων τοῦ μνημείου ὀφείλεται μεταξὺ ἄλλων καὶ στὸ γεγονός, ὅτι δὲν κτίσθηκε στὴν ἴδια θέση ἄλλος ναός, ὅπως συμβαίνει συνήθως στίς περιπτώσεις αὐτές.

Ἡ βασιλικὴ τῆς Καλάθου μὲ τὸ μέγεθος τῆς, τὸν ἀσυνήθη πλοῦσιο διακόσμον τῶν μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ τὴν καλὴν τέχνη τῶν ψηφιδωτῶν διαπέδων τῆς, ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα καὶ σπουδαιότερα γνωστὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Δωδεκανήσου καὶ ἡ ἔρευνα αὐτῆς συμβάλλει στὴ καλλίτερη γνώση τῆς τέχνης καὶ τῆς ἱστορίας τῆς περιοχῆς κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους.

ΝΙΚΟΥ ΓΚΙΟΛΕ

ΓΥΑΛΙΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΤΗΓΑΝΙ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ

Στή διάρκεια των δυό τελευταίων ανασκαφικών περιόδων (1980, 1981) τό κακοτράχαλο άκρωτήριο Τηγάρι στή Μ.Μάνη μάς έπιφύλαγε μιά μεγάλη έκπλήξη. Κάτω από τήν βασιλική που άνασκάφηκε και μπορεί νά χρονολογηθεΐ στον 7ο αϊ., άνακαλύφτηκε παλαιοχριστιανικό νεκροταφεΐο. Στους πάνω από 50 κίβωτιδοχημους τάφους βρέθηκαν έκτός από μιά περίπτωση πολλά συσσωρευμένα σαθρά όστά από άνακομιδή. Μεταξύ των όστων αυτών βρέθηκαν σκόρπια πολλά κτερίσματα, κυρίως πόρπες, δακτυλΐδια, σκουλαρίνια, χάντρες περιδεραιών κλ. Τά μόνα κτερίσματα που είχαν τοποθετηθεΐ μέ κάποια φτοντίδα ήταν γυάλινα άγγεΐα που βρισκονταν συνήθως στήν δυτ. ή βόρ. άκρη άνάλογα μέ τόν προσανατολισμό του τάφου, δίπλα από τά κατάλοιπα των κρανίων ή στή μέση του τάφου, πάνω από τόν σωρό των όστων. Τά άγγεΐα αυτά είναι από πολύ λεπτό γυάλι και κατά συνέπεια είχαν ήδη τά περισσότερα θρυματιστεΐ. Διασώθηκαν μόνον 13 άκέραια. Τά περισσότερα άνήκουν στον τύπο του μικρού μέ σφαιρική κοιλιά μυροδοχείου μέ πολύ στενό λαιμό που διευρύνεται έλαφρά στή μέση συνήθως διαγράφοντας δακτύλιο. Μερικά από ίδιαίτερα λεπτό γυάλι έχουν ευρύτερο από τά πρώτα και πολύ ψηλό λαιμό. "Ένα έχει κωνικό σχήμα. "Ένα είναι ύδροχόη. "Έξι φιάλες έχουν πλατιά σφαιρική κοιλιά και ψηλό λαιμό. "Όλα είναι μονόχρωμα πράσινου, άνοικτου κυανού ή καφέ χρώματος. Τά τελευταΐα άπολεπίζονται εύκολα. Μόνον ένα μυροδοχεΐο του πρώτου τύπου έχει άνάγλυφες κατακόρυφες νευρώσεις στήν κοιλιά και μιά μεγάλη φιάλη κοσμεΐται μέ σπειροειδές άνάγλυφο στο λαιμό.

Η τοποθέτηση γυάλινων άγγείων σέ τάφους είναι συνηθισμένη στήν παλαιοχριστιανική έποχή και έχει έπισημανθεΐ σέ πολλά χριστιανικά νεκροταφεΐα. Τά άγγεΐα καθώς και τά υπόλοιπα άντικείμενα μικροτεχνίας που βρέθηκαν στο Τηγάρι είναι ίδια μ'αυτά που κατά καιρούς βρέθηκαν στήν Κόρινθο. Οι τελευταίες ανασκαφές στο παλαιοχριστιανικό νεκροταφεΐο της περιοχής του Άσκληπείου, της Κρήνης της Λέρνας και του Γυμνασίου στήν άρχαία Κόρινθο απέδειξαν ότι τουτο ήταν σέ χρήση από τό τέλος του 4ου μέχρι τά μέσα του 6ου αϊ. και έγκαταλείφτηκε μετά τόν λοιμό που άποδεκάτισε τόν πληθυσμό και τόν σεισμό που άκολούθησε.

Αυτή η όμοιότητα των εύρημάτων του Τηγαριού μέ της παλαιοχριστιανικής Κόρινθου πρόδίδει ότι η φρουρά του κάστρου του Τηγαριού προέρ-

χονταν από τό διοικητικό κέντρο τῆς Πελοποννήσου, τήν Κόρινθο καί ἀκολούθησε τίς τύχες τῆς πόλης αὐτῆς. Ἔτσι τό παλαιοχριστιανικό νεκροταφεῖο τοῦ Τηγανιοῦ πού εἶναι ἀρκετά παλιότερο τῆς βασιλικῆς τοῦ 7ου αἰ., ἡ ὁποία κτίστηκε πάνω στούς τάφους καταστρέφοντας πολλούς ἀπ'αὐτούς καί πιθανόν πῆρε τή θέση μιᾶς παλιότερης βασιλικῆς, μέσα στήν ὁποία βρισκόνταν οἱ τάφοι, πρέπει νά χρονολογηθεῖ ὅπως αὐτό τῆς Κορίνθου.

Τά γυάλινα λοιπόν ἀγγεῖα συνεπικουροῦντων καί τῶν ὑπολοίπων εὐρημάτων καί μάλιστα τά χρυσά σκουλαρίκια μποροῦν νά χρονολογηθοῦν στήν γύρω στό 500 ἐποχή.

Ἡ σχέση τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων τοῦ Τηγανιοῦ μ' αὐτά τῆς Κορίνθου πού προδίδει ὅτι ἡ φρουρά δέν ἦταν ἀπό ντόπιους, ἀλλά ἀπό ξένους, ὁδηγεῖ στήν σκέψη μήπως ὁ χριστιανισμός στή Μ.Μάνη πού εἶχε εἰσελθεῖ πολύ νωρίς, περιορίζοταν σέ ξένους τῶν παραλίων καί σέ λίγους ντόπιους πού κατοικοῦσαν γύρω ἀπό καίρια σημεῖα, ὅπως δείχνουν οἱ βασιλικές πού ἔχουν ἀνασκαφεῖ ἢ ἐπισημανθεῖ. Ἡ ἐνδοχώρα, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἀπουσία παλαιοχριστιανικῶν εὐρημάτων, ἐκτός τῆς προβληματικῆς περιπτώσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Πέτρου στήν Παλιόχωρα, ἴσως παρέμεινε εἰδωλολατρική μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Βασιλεῦς Α'. Καί μᾶλλον ἡ πολυσυζητημένη φράση τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογέννητου γιά τόν ἐκχριστιανισμό τῶν " οἰκητόρων τοῦ ἀστρου τῆς Μαίνης" ἐπὶ τοῦ πάπου του Βασιλεῦς δέν ὀφείλεται σέ σύγχυση.

ΕΛΕΝΗ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΛΩΡΗ

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ 15ου ΑΙ. ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΖΑΡΝΑΤΑΣ

Πάνω στο κάστρο της Ζαρνάτας, κοντά στο σταυρεπίστεγο ναό της Ζωοδόχου Πηγής που δεσπόζει στο λόφο, βρίσκεται ο "Άγιος Νικόλαος, μικρός μονοκίβητος ναός, έσωτ. διαστ. 6,32 X 4 μ. (Ν.Β.Δραυνάκης, ΠΑΕ 1976,238), με ημικυλινδρική άβαθη άψίδα, που έγγραφέται στο πάχος του άν. τοίχου.

Στο έσωτερικό του ναού σώζονται τοιχογραφίες σε δύο στρώματα που ο χρόνος και η έγκατάλειψη έχουν φθείρει σημαντικά. Τό νεώτερο στρώμα καταλαμβάνει τόν άν. τοίχο * στην κόγχη της Πρόθεσης ή "Άκρα Ταπείνωση με τήν έπιγραφή "χείρ Χριστοδοούλου Καλέργη" (δ. π.,238). * Ο ζωγράφος Χριστόδουλος Καλέργης από τή Μύκονο έχει ζωγραφίσει και άλλα σύνολα στη Μάνη τό 1701 και τό 1706. * Η νεώτερη αυτή τοιχογράφηση στις άρχές του 18ου αϊ. περιορίστηκε στόν άν. τοίχο του ναού, σκεπάζοντας εκεί τό παλαιότερο στρώμα τών τοιχογραφιών που άκοιμιά κατευθείαν στόν τοίχο και άπλώνεται σε όλες τές έπιφάνειες του μονοκίβητου ναΐσκου.

Τό εικονογραφικό πρόγραμμα σώζεται άποσπασματικά, έπειδή πολλές παραστάσεις είναι κατεστραμμένες και άλλες τόσο έξέτηλες που δέν έπιδέχονται ταύτιση. Στο κατώτερο μέρος τών πλάγιων τοίχων ζώνη με δόξασιμους Άγίους, άμέσως ψηλότερα ακολουθεΐ ζώνη χωρισμένη σε διάχωρα, με παραστάσεις του Χριστολογικού κύκλου, από τές όποτες μόλις διακρίνονται ή Βάπτισμα και ή Βαΐσαφόρος στό ν. τοίχο, ένώ κάπως καλύτερα σώζονται ή Σταύρωση, ή Πεντηκοστή και ή Κοίμηση της Θεοτόκου στό β. τοίχο. Στο δ. τοίχο του ναού εικονιζόταν ή Δευτέρα Παρουσία, από τήν όποια σώζονται ίχνη * όλόκληρο τό δ. τμήμα της καμάρας καταλαμβάνει ή έκτεταμένη σύνθεση τών Αίωνων, ένώ τό υπόλοιπο τμήμα της καμάρας, από τό μέσον του ναού μέχρι τόν άν. τοίχο, χωριζόταν σε πίνακες με παραστάσεις από τόν κύκλο του Πάθους * από τόν κύκλο αυτό σώζονται μόνον ο Χριστός ένάπιον του Πιλάτου και ο θρόνος. Οι τοιχογραφίες έχουν διατηρηθεΐ καλύτερα στό δ. τμήμα της καμάρας που διακοσμούν οι Αΐνοι (Ψαλμ. 148-150) Στο κέντρο, μέσα σε κύκλο, εξέτηλη ή μορφή του Παντοκράτορα που περιβάλλεται από τά Τάγματα τών Άγγέλων και τόν Ζωδιακό κύκλο, ένώ στις πλευρές της καμάρας εικονίζονται τά θηρία και οι άβυσσοι, τά όρη, οι τάξεις τών Άγίων και οι όμιλοι με τούς νέους, τές κοπέλλες που χορεύουν και τούς μουσικούς που ύμνούν τόν Κύριο.

Οι μορφές στους Αΐνους είναι εύθυμενείς, με μικρό κεφάλι και έξαιρετικά στενούς, έλαφρά καμπύλους όμους. Οι κινήσεις είναι συγκατημένες, ή πτυχολογία ήσυχη αλλά άνετη, δηλώνει τόν περιορισμένο όγκο τών σωματίων. Στην όμάδα τών χορευτριών και τών μουσικών, όπου τό θέμα τό άπαιτεΐ, τά σώματα συστρέφονται, ή διαφοροποίηση και ή ποικιλία τών κινήσεων είναι έκπληξη.

Τά πρόσωπα έχουν ζωφόρο βλέμμα και η ταυτόχρονη στροφή της κεφαλής προς τα πάνω, προς τόν Χριστό που ύμνου, δημιουργεί ένταση στη σκηνή.

Η τεχνική έχει χαρακτηρήρα μικρογραφίας που θυμίζει φορητές εικόνες. Η απόδοση των προσώπων είναι περισσότερο ζωγραφική, η γραμμή δεν είναι καθαριστική. Ο προπλάσιμος είναι σκούρος καστανός, η σάρκα αναμειγμένη με λίγο κόκκινο, απλώνεται αφήνοντας ημικυκλικές σκιές κάτω από τα μάτια που φαίνονται έτσι βυθισμένα στη σκιά. Τα φώτα, συστήματα από μικρές παράλληλες, λευκές πινελιές, κατανέμονται άσπαστα στο πρόσωπο, λευκή στιγμή ζωντανεύει τό άσπράδι του ματιού. Στο πλάσιμο κυριαρχεί ο βαθυκάστανος τόνος με τά ξαφνικά, πεταχτά, έντονα φώτα. Η ζωγραφική αυτή μέθοδος άκολουθεί παράδοση που έχει τις ρίζες της στα χρόνια των Παλαιολόγων. Οι έντονες αναμνήσεις από την ύστεροβυζαντινή έποχή και ο προβληματισμός γύρω από τό φως, που δλώνεται με τά άκατάστατα, βιαστικά άσπρα φώτα που λαμπυρίζουν στα πρόσωπα, έντάσσουν με άρκετή πιθανότητα τις τοιχογραφίες αυτές μέσα στο β' μισό του 15ου αί.

Η ύπαρξη τοιχογραφιών πάνω στο κάστρο της Ζαρνάτας, που μπορούν να αναχθούν στον 15ο αί., δά έθετε και πάλι τό θέμα της χρονολόγησης του κάστρου. Κατά την έρευνα παρατηρήθηκε ότι τό τείχος του κάστρου έμφανίζει πανομοιότυπη τοιχοδομία (άργολιθοδομή με πυκνή χρήση κεράμων) με τό ναό του Αγίου Νικολάου, άστε η διαφορά στο χρόνο κατασκευής τους να μήν μπορεί να είναι μεγάλη.

ΙΟΡΔΑΝΗΣ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΑΓ.ΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΤΟΥ ΝΕΟΥ, ΤΟΥ ΕΝ ΒΟΥΝΑΙΝΗ, ΣΤΟ ΥΨΗΛΑΝΤΗ ΒΟΙΩΤΙΑΣ.

Ἡ διάδοση τῆς λατρείας τοῦ Ἁγ.Νικολάου τοῦ Νέου ("τοῦ ἐν Βουναίνῃ") ὑπῆρξε, κατὰ τὸν Δ.Σοφιανό, πολὺ σημαντικὴ, ἀρχίζει δὲ ἀπὸ τῆ Θεσσαλίας (κατὰ τὶς πηγές, πρὶν τὸ 986) καὶ ἐπεκτείνεται νοτιότερα κ.ά. Ἐκτός ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ Βίβλ (μέσα 10ου αἰ.) καὶ τὶς 14 ἐκδόσεις τῆς Ἀκολουθίας του (ἡ πρώτη στὰ 1657), τὶς παραστάσεις του σὲ φορητὲς εἰκόνες, ἀπὸ τὰ Μετέωρα μέχρι τὴν Πέργαμο, καὶ ὑστεροβυζαντινὲς καὶ μεταβυζαντινὲς τοιχογραφίες, κατὰ τὴν Ἁν. Ἀβραμέα, τὸν J.Kodex καὶ, κυρίως, τὸν Δ.Σοφιανό, πολλοὶ ναοί, στὴ Θεσσαλία κ.ά., εἶναι ἀφιερωμένοι στὸν μικρασιατικῆς καταγωγῆς στρατιωτικὸ αὐτὸ Ἅγιο.

Ἐν μέσῳ σ'αὐτοὺς, εἶναι καὶ τὸ Καθολικὸ τῆς ὁμώνυμης ἱστορικῆς μονῆς ποῦ βρίσκεται κοντὰ στὸν προεπαναστατικὸ οἰκισμὸ Βρασταμίτες καὶ, ἀργότερα, Ὑψηλάντη Βοιωτίας, στὴν ὁποία καὶ ὑπογράφηκε ἡ ἀνακωχὴ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων μετὰ τὴν τελευταία μάχη τοῦ Ἀγώνα, στὴ γειτονικὴ Πέτρα (12.9.1829). Ἡ μονὴ διαλύθηκε στὰ 1834 καὶ μόλις τὸ 1967 ἔγινε ἀνασύστασή της. Στὸ μνημεῖο, ποῦ εἶναι ἀκόμη ἀδημοσίετο, καὶ τὸ γύρω του χώρου ἔχουν γίνεи νεωτερικὲς ἐπεμβάσεις.

Ἡ μονὴ ὑψώνεται σὲ δυσπρόσιτη καὶ στρατηγικὴ περιοχὴ, στὶς ὑψώσεις τοῦ Τιλφουσίου, σὲ θέση ὅπου ὑπῆρχε μεγάλη πηγὴ νεροῦ. Κάτω χαμηλά, δίπλα στὴν ὄχθη τῆς λίμνης τῆς Κωπαΐδας, περνοῦσε ἡ μοναδικὴ ὁδὸς ποῦ ὡδηγοῦσε ἀπὸ τὴ θήβα στὴ Λειβαδιά, ἀπέναντι δὲ ἀπὸ τὴ μονὴ ὑψώνεται ὀχυρὸς πύργος τῆς Φραγκοκρατίας.

Τὸ Καθολικὸ ἀνήκει στὸν τύπο τοῦ τετρακλιονίου, ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς μὲ τροῦλλο ναοῦ τοῦ συνθέτου τύπου, χωρὶς νάρθηκα, ἐνῶ οἱ ἀσβεστωμένες ὀψεις τῶν τοίχων δείχνουν ἀκανόνιστη ἀργολιθοδομή, χωρὶς κεραμοπλαστικά ἀλλὰ μὲ σποράδην τοῦβλα. Ἡ διαμόρφωση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς εἶναι σαφὲς πὼς ἀνήκει στὴν Τουρκοκρατία (χαμηλό, τοξωτὸ ἀνοιγμα εἰσόδου, μὲ τὸ ἡμικύκλιο σὲ ὑποχώρηση, κογχάριο μὲ παράσταση τοῦ Ἁγίου κλπ). Στὴν Τουρκοκρατία ἀνήκουν, πιθανότατα, καὶ οἱ κτισμένοι μὲ τοῦβλα κίονες τοῦ ἐσωτερικοῦ (πρβλ. μονὴ Ἀστερίου), μὲ γοθτικὲς πέτρινες βάσεις τοῦ 13ου-14ου αἰ., σὲ δεύτερη χρῆση, καὶ τοῦ τέλους 18ου ἢ ἀρχῶν 19ου αἰ. πρέπει νὰ εἶναι καὶ οἱ λαϊκὲς τοιχογραφίες τοῦ κτιστοῦ τέμπλου.

Ἀντίθετα, ἀσυνήθιστα ὑψηλὲς γιὰ μνημεῖο τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι οἱ τρίπλευρες ἐξωτερικὰ κόγχες τοῦ Ἱεροῦ. Ἡ μορφή τῶν πλίνθινων διλόβων παραθύρων, σὲ δύο ἀπ'αὐτὲς, ποῦ ἐγγράφονται μέσα σὲ τοξωτὰ πλαίσια, ἀπαντᾶται ὁμως καὶ σὲ μνημεῖα τῆς Τουρκοκρατίας, ἐνῶ τὰ πλάγια τεταρτοκυκλικὰ πτερύγια τοῦ δίλοβου παραθύρου τῆς Β. κεραίας θυμίζει πολὺ παχιάτερα μνημεῖα (Ἁγ.Θεόδωροι, στὴν Ἀθήνα), ἀπὸ τὸν 11ο-15ο αἰ.

Έκείνο όμως που δίνει ιδιαίτερη σπουδαιότητα στο μνημείο είναι 12 κομμάτια αρχιτεκτονικών γλυπτών από τους πεσίσκους, τό επιστύλιο και, πιθανόν, τόν κοσμητή μεσοβυζαντινού τέμπλου, που έχουν χρησιμοποιηθεί στις ποδιές των παραθύρων του Ίεροῦ, στά ανώφλια τῶν δύο μικρῶν, χαμηλῶν παραθύρων τῆς Β. καί Ν. κεραιάς καί στή διαμόρφωση δύο μεγάλων σταυρῶν στούς ἄξονες τῶν ἴδιων κεραιῶν, καθώς καί γλυπτός σταυρός σέ ἐντοιχισμένη πώρινη πλάκα. Τρία ἀπό τά ἀρχιτεκτονικά γλυπτά ἔχουν θεωρηθεῖ ἀπό τόν Megaw "reflections" τῶν γλυπτῶν τοῦ τέμπλου τῆς Σκριπούς, ἐνῶ ὁ σταυρός εἶναι ἀνάλογος μέ ἐκεῖνους τοῦ μετώπου τῶν σαρκοφάγων στό Δερβενοσάλεσι.

Τό θεματολόγιο στά ἀρχιτεκτονικά γλυπτά περιλαμβάνει, στίς κύριες ὀψεις, σειρές ἐπτάφυλλων, στυλιζαρισμένων ἀνθεμίων, μέσα σέ κύκλους, μέ ἀνά ἀποστάσεις σταυρούς, ἐνῶ ἀστράγαλοι διατρέχουν τίς ἀκμές τῶν πεσίσκων καί τῶν ἐπιστυλίων.

Τό σχέδιο καί ἡ ἐκτέλεση στά ἀνθέμια εἶναι ἐντελῶς ὅμοια μέ τή διακόσμηση κιονοκράνου, σέ δεύτερη χρήση, σέ κιονίσκο διλόβου παραθύρου στόν Ἁγ. Νικόλαο στά Κανάλια Μαγνησίας, μνημείου τοῦ τέλους τοῦ 12ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ., κατά τόν Ν. Νικονάνο. Συμπεραίνεται ὅτι τμήματα τοῦ μνημείου ἀνήκουν, πιθανότατα, στή μεσοβυζαντινή περίοδο.

Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ: ΕΠΙ ΜΙΑΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΝΑΞΟΥ

Στήν κόγχη του είκονοκλαστικού ναού της 'Αγ. Κυριακής στήν 'Ακείρανθο της Νάξου, υπάρχει η γνωστή τοιχογραφία των πουλιών με τα ανεμίζοντα περιλαύμια, που όπως παρατήρησε η κ. Βασιλάκη, που δημοσίευσε τις τοιχογραφίες του ναού, είναι σύμβολο βασιλικής δυνάμεως (PATIV) των Σασσανιδών.

Πρόσφατα ο καθηγητής Χρηστίδης και στην γενικότερη προσπάθειά του να αποδείξει κατοχή της Νάξου από τους 'Αραβες, διετύπωσε την άποψη ότι το πρότυπο των πουλιών με τα περιλαύμια "πρέπει να αναζητηθεί στα ύφασματα, ιδιαίτερα τα κοπτικά", για να καταλήξει τελικά στο συμπέρασμα ότι "οι τοιχογραφίες της 'Αγ. Κυριακής με τις αναπαραστάσεις πτηνών, μιμούνται σχέδια αιγυπτιακών υφασμάτων".

Η θέση όμως αυτή δεν είναι όρθη. Στην ιστορία της τέχνης της 'Ανατολής, πουλιά με περιλαύμια έχουμε σε δύο περιπτώσεις: στους Σασσανίδες και στην Αίγυπτο. Στην σασσανιδική τέχνη τα περιλαύμια σχεδόν πάντα είναι ανεμίζουσα ταινία, με η χωρίς κόμβο πίσω από τον αυχένα του πτηνού, η - σπανιότερα - πραγματικό περιδέραιο απ' όπου εξαρτάται διπλή ανεμίζουσα ταινία. Στην κοπτική τέχνη το περιλαύμιο κρέμεται από τον αυχένα κι' είναι κολλητό πάνω στο στήθος του πτηνού, για να καταλήξει σ' ένα μικρό έγκοπιο, που όρισμένες φορές μπορεί να διακοσμηθεί και μ' ένα μικρό σταυρό. Σε μια περίπτωση, τοιχογραφία του ΣΤ' αιώνα από το Παρεκκλήσιο XXVII του BAWIT, από το περιλαύμιο άετου κρέμονται τρία έγκοπια με τα αποκαλυπτικά γράμματα Α - Ω, κι' η παράσταση έχει έρμηνευθεί σαν απεικόνιση της 'Αγίας Τριάδος, Πολύ σπάνια, και μόνο κάτω από σασσανιδικές επιδράσεις και κυρίως σε ύφασματα της 'Αντινόης, τα κοπτικά περιλαύμια μπορεί να έχουν κι' ένα μικρό τμήμα που ανεμίζει προς τα πίσω. 'Ακόμα σπανιότερα, όπως π.χ. σε ζωγραφισμένο ξύλινο φέρετρο του Η' αιώνα από την KARARA έχουμε και περιλαύμια καθαρά σασσανιδικού τύπου, που όπως δέχονται οι μελετητές οφείλονται σε σασσανιδικές επιδράσεις.

Μια ακόμα βασική διαφορά ανάμεσα στις σασσανιδικές και κοπτικές παραστάσεις είναι ότι στην πρώτη περίπτωση τα πουλιά είκονίζονται κατά κρόταφον και με κλειστά τα φτερά, ενώ στην δεύτερη κατ' ένωπιον και με φτερά ανοιχτά. Όπως ήδη έχει παρατηρηθεί, τα πουλιά της κοπτικής τέχνης συνδέονται με τα TOTENVÖGEL (SEELENVÖGEL) της ύστερης αιγυπτιακής αρχαιότητας.

Ενώ τα σασσανιδικά περιλαύμια διαδόθηκαν παντού, από το βουδδικό BAMIYAN μέχρι την Δυτική Ευρώπη, κι' ακόμα την ίδια την Αίγυπτο, δεν συνέβη τό ίδιο και με τα κοπτικά. Έξω από την Νουβία, που η χριστιανική της τέχνη εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την κοπτική, τό μόνο έξω από την Αίγυπτο κοπτικό περιλαύμιο που

Ἐχῶ ὑπ' ὄψη μου βρίσκεται στό βυζαντινό μωσαϊκό τοῦ Ὀρφέως τῆς Ἱερουσαλήμ (Ε΄- ΣΤ΄ αἰ.), πού σήμερα βρίσκεται στό Ἀρχαιολογικό Μουσείο τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Οἱ παραστάσεις τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Κυριακῆς ἀνήκουν στόν σασσανιδικό τύπο καί, μορφολογικά καί τυπολογικά, εἶναι ἀδύνατον νά συνδεθοῦν μέ τά ἀνάλογα κοπτικά ἔργα. Οὕτως ἢ ἄλλως πάντως, τό θέμα τῆς ναξιακῆς τοιχογραφίας δέν προέρχεται ἀπό κοπτική ἢ σασσανιδική - ἄμεση ἢ ἔμμεση μέσω τῆς κοπτικῆς τέχνης - ἐπίδραση. Τό πούλι μέ τό περιλαύμιό πού ἀνεμίζει πρὸς τά πίσω, θέμα τυπικά σασσανιδικό, υἱοθετήθηκε ἤδη ἀπό τοὺς Ῥωμαίους, ἐνῶ στήν παλαιοχριστιανική καί βυζαντινή ἐποχή, σέ μεγάλη γεωγραφική ἔκταση, χωρὺς διακοπή τῆς συνέχειας καί μέ δεκάδες παραδείγματα, τό βρίσκουμε σέ κάθε μορφῆς τέχνη ἠ μωσαϊκά, τοιχογραφίες, γλυπτά, χειρόγραφα, ἔργα μικροτεχνίας καί κυρίως ὑφάσματα. Τό θέμα ὅμως ὑπῆρξε πολύ εὐρύτερα διαδεδομένο. Μᾶς εἶναι γνωστό στήν Ἰσλαμική τέχνη, τήν μεσαιωνική τέχνη τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, τήν Ἀρμενία, τήν Γεωργία κι' ἀκόμα τήν τέχνη τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας, μιά καί τό βρίσκουμε σέ βουδδικές τοιχογραφίες τοῦ **BAMIYAN**. Σημειώνω ὅμως καί τήν ἐπιβίωσή του στήν μεταβυζαντινή τέχνη, μιά καί τό βρίσκουμε καί σέ ἑλληνικά μεταβυζαντινά κεντήματα καί ὑφάσματα.

ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΔΩΡΗΣ

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΚΥΨΕΛΗΣ (ΤΟΥΡΚΟΠΑΛΟΥΚΟΥ) ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ

Από την εποχή της δημοσίευσης της μελέτης του Α.Ορλάνδου για τους σταυρεπίστεγους ναούς (ΑΒΜΕ τομ.Α'/1935 σελ.41 κ.ε.) δημοσιεύτηκαν αρκετά μνημεία άγνωστα τότε έγιναν μερικές επισημάνσεις και διατυπώθηκαν κάποιες νέες ιδέες, αλλά καμιά σοβαρή συνολική εποικοδομητική μελέτη για τα προβλήματα της γέννησης, της εξέλιξης, της μορφολογίας, της ρυθμολογίας και της έκφρασης του τύπου δεν εμφανίστηκε.

Αντίθετα, έχουμε το γεγονός της δημοσίευσης ορισμένων θέσεων, σε γενικές και ειδικές μελέτες, που πραγματικά μόνο σαν αρνητική συμβολή μπορούν να χαρακτηριστούν.

Πριν αρκετά χρόνια αποφάσισα να ασχοληθώ συστηματικά με τα προβλήματα των σταυρεπίστεγων ναών και φυσικά σαν αναγκαίο όρο για μία τέτοια μελέτη θεώρησα και την σύνταξη του CORPUS των μνημείων του τύπου αυτού. Το έργο αυτό αποδείχτηκε δυστυχώς πολύ μεγάλο σε σχέση με το χρόνο που μπορούσα να διαθέσω μέσα στις ειδικές συγκυρίες της εποχής εκείνης, γιαυτό είναι νομίζω σκόπιμο να δώσω ορισμένα στοιχεία της έρευνας αυτής.

Από τους μέχρι σήμερα 163 γνωστούς σταυρεπίστεγους 3 είναι χωρίς αμφιβολία οι σημαντικότεροι σαν έργα αρχιτεκτονικά: 1) Το Καθολικό της Μονής Κοίμησης Θεοτόκου ή "Κάτω-Παναγιά" Άρτας, 2) Το Καθολικό της Μονής Κοίμησης Θεοτόκου ή "Πόρτα-Παναγιά" Πύλης Τρικάλων και 3) Το Καθολικό της Μονής Αγ.Δημητρίου Κυψέλης (Τουρκοπάλουκου) Νικοπόλεως.

Οι δύο πρώτες είναι οι γνωστές μεγάλες τρίκλιτες σταυρεπίστεγες βασιλικές των χρόνων του Δεσποτάτου της Ηπείρου ειδικότερα έργο του Μιχαήλ Β' (ή Μιχαλίτση) ή "Κάτω Παναγιά" και του νόθου γιου του Ιωάννη της Θεσσαλίας ή "Πόρτα Παναγιά".

Ο Άγιος Δημήτριος που μπορεί τυπολογικά να καταταγεί στην παραλλαγή των "μικρών τρίκλιτων σταυρεπίστεγων βασιλικών με κίονες" και χρονολογικά οπωσδήποτε να τοποθετηθεί επίσης στα χρόνια του Δεσποτάτου δεν είναι μόνο ένας από τους σημαντικότερους σταυρεπίστεγους ναούς, αλλά ασφαλώς ένα από τα σημαντικότερα υστεροβυζαντινά μνημεία.

Μολοντούτο, απομονωμένος στην κοιλάδα του Παραμυθιώτικου (του αρχαίου Κωκυτού) πέρα από το τέναγος της Σπλάντζας (της αρχαίας Αχερουσίας) επισημάνθηκε μόλις στα 1953 και ελάχιστα στοιχεία έχουν γίνει γνωστά μέχρι σήμερα. Μελέτησα το μνημείο σταδιακά από το 1967 και τα στοιχεία που θα παρουσιάσω αναφέρονται κυρίως:

- 1.- Στην αρχιτεκτονική του αρχικού πυρήνα του ναού και των επεκτάσεών του.
- 2.- Στην προσπάθεια χρονολόγησής του (το 1242 που έχει αναφερθεί παλαιότερα σαν έτος κτίσης δεν τεκμηριώνεται).
- 3.- Στην κατάταξή του τυπολογικά σε ένα νέο ευέλικτο σύστημα.
- 4.- Σε ειδικές μορφολογικές και κατασκευαστικές παρατηρήσεις.
- 5.- Σε ορισμένα γενικότερα ζητήματα σχετικά με τους σταυρεπίστεγους ναούς.

Βασικοί στόχοι της ανακοίνωσης είναι η παρουσίαση ενός σπουδαίου αρχιτεκτονικού έργου της περισσότερο άγνωστης περιόδου της ιστορίας του βυζαντινού κράτους, μιας περιόδου όμως όπου ιχνηλατούνται οι ρίζες του νεώτερου και σύγχρονου ελληνισμού, καθώς και μιάς νέας αντίληψης, που αργότερα, μεταφυτεύτηκε στο δυτικό κόσμο και μας έδωσε μιά απ τις μεγαλύτερες πολιτιστικές, επαναστάσεις της ανθρωπότητας : την Αναγέννηση.

ΠΑΝΟΣ ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΛΕΙΨΑΝΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΗΡΑΚΛΕΙΑΣ

Ἡ ἀσημένια λειψανοθήκη πού βρέθηκε στή Νέα Ἡράκλεια τῆς Χαλκιδικῆς κατά τή διάνοιξη ἑνός δρόμου, εἴκοσι μέτρα ἀπό τή θάλασσα, σήμερα ἀποκαταστημένη στό μουσεῖο Θεσσαλονίκης, μελετήθηκε μέ ἐπιμονή ἀντάξια τῆς σημασίας καί τῆς πρωιμότητάς της—χωρίς πάντως νά ἐρμηνευτεῖ ἰκανοποιητικά ἡ εὐρεσή της σέ μία περιοχή ὅπου καμμια ἔντονη φαστηριότητα δέν εἶχε ἐπισημανθεῖ σέ ὁποιαδήποτε ἱστορική περίοδο· ἀπό τοὺς πλησιόχωρους προχριστιανικούς οἰκισμοὺς μόνον ἡ Βρέα φαίνεται νά διατηρεῖται καί μάλιστα σέ ὄψιμη, μεσοβυζαντινὴ φάση, μέ κάστρο καί ἐπισκοπή, ἀλλά ἤδη βρίσκεται ἀρκετὰ χιλιόμετρα στά νοτιοανατολικά. Ἀνιχνεύσαμε ἕνα σημαντικό στοιχεῖο πού προάγει τὴ μνημειακὴ τοπογραφία τῆς περιοχῆς καί σχετίζεται μέ τὴν κατανομὴ τῶν ἰδιοκτησιῶν στὴν ἀρχὴ τοῦ 14ου αἰῶνα. Συγκεκριμένα ἡ περιοχή τῆς σημερινῆς Νέας Ἡράκλειας λεγόταν στά 1300 "γῆ τοῦ Βελωνᾶ". (Τό σημερινό τοπωνύμιο "Βελόνα" παρέσυρε τὸν Σβορώνο, στό σχολιασμό τῶν ἐγγράφων τῆς Λαύρας, νά τοποθετήσῃ τὴ γῆ τοῦ Βελωνᾶ μερικὰ χιλιόμετρα νοτιώτερα, ἀλλ' ὄχι καί τὸν Ζάκ Λεφόρ πού προσδιόρισε ὀρθότερα τὴ θέση, κάνοντας πάντως ἕνα σφάλμα 500 περίπου μέτρων, ἴσως παρασυρμένος ἀπὸ ἕνα ἀγιωνυμικὸ τοπωνύμιο τῶν ἐπιτελικῶν χαρτῶν). Ἡ πύτιση τοῦ τοπίου τῆς Νέας Ἡράκλειας μέ τὴ γῆ τοῦ Βελωνᾶ πού παρουσιάζουμε, στηρίζεται σέ ἀσφαλῆ γεωγραφικά καί ἄλλα κριτήρια, σ' ἕναν χῶρο πού ἐκτός ἀπὸ τὴν ὕψωση τοῦ θαλασσοῦ ὀρίζοντα, δέν ἐμφανίζει μεταλλαγές.

Ἡ σημασία αὐτῆς τῆς ταύτισης εἶναι καίρια γιὰ τὴν προέλευση τῆς λειψανοθήκης, ἀφοῦ κοντὰ στὸ σημεῖο πού βρέθηκε, ὁ βυζαντινὸς περιορισμὸς τοῦ Β21 διακρίνει πὼς τὸ ὄριο τοῦ κτήματος τῆς Λαύρας ἀνωφορεῖ εἰς τὴν ἐκεῖσε χθαμαλήν ὄχθην καθ' ἣν λίθος μέγας ἀμυγαλόπετρα εἰς σύνφρον ἀπέπηκται, καί ἐκκλησία ὡς φασιν ἦν πῶς τοῦ Ἀνεμᾶ ἐκείνου ἐπ' ὀνόματι τιμωμένα τοῦ Ἀσωμάτου. Κοντὰ ἐπίσης ὑπῆρχε καί ἡ παλιά "καθέδρα" αὐτοῦ τοῦ Ἀνεμᾶ.

Μεγαλύτερη σημασία γιὰ τὸ θέμα μας ἴσως ἔχει ὁ προκάτοχος τῆς Λαύρας στὴν περιοχὴ. Ἦταν ἡ μονὴ Λατόμου Θεσσαλονίκης. Ἀνάμεσα στὰ 1298 καί στὰ 1300 οἱ δύο μονές ἔκαναν μίαν ἀνταλλαγὴ γαιῶν. Ἡ Λατόμου πῆρε τὸν οἰκισμὸ Περσοῦρου, στὰ ἀνατολικά τοῦ σημερινοῦ Γαλαρινοῦ καί ἡ Λαύρα τὴ γῆ τοῦ Βελανᾶ. Ὁ λόγος τῆς ἀνταλλαγῆς ἦταν συνήθης: οἱ μονές προτιμοῦσαν νὰ διαθέτουν κτήματα πού νὰ γειτονεύουν μεταξὺ τους—γινόταν πιὸ εὐκολὴ ἡ καλλιέργειά τους. Ἡ Λατόμου ἀπὸ τὸ 1274 ἐξαρτήθηκε ἀπὸ τὰ Θεσσαλικά μοναστηριακά καθιδρύματα τῶν Μελισσηνῶν καί γνωρίζουμε ὅτι κτήματα τῶν Μελισσηνῶν ὑπῆρχαν στὰ 1300 στὴν πεδιάδα τῶν βασιλικῶν, ὅπου καί τὰ Περσοῦρου. Ἔτσι λοιπὸν κρίθηκε ἐπιωφελὴς ἡ κτηματικὴ ἀνταλλαγὴ, πού παρεῖχε στὴ Λαύρα μιὰν ἀρχαία κτήση τῆς Λατόμου, μονῆς πού ἤδη ἀναφέρεται γύρω στὰ 830. Μὲ βάση τὰ παραπάνω, μίαν λειψανοθήκη τοῦ πέμπτου αἰῶνα, θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ χρησιμοποιηθεῖ σὲ ἀνύποπτο χρόνο ὡς ἐγκαίνιο ἐνὸς ναοῦ πού κατεῖχε μίαν θέση σὲ μίαν ἐγκατάσταση εἴτε κάποιου κλάδου τῆς οἰκογενείας τῶν Ἀνεμάδων (μετὰ τὸν 10ο αἰ) εἴτε τῆς μονῆς Λατόμου τῆς Θεσσαλονίκης.

ΠΑΝΟΣ ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ

ΧΟΣΤΙΑΝΗ

Ἡ Μαρία Παπαγεωργίου ταύτισε τόν οἰκισμό Χώστιανες (ἢ Χόστιανη κατά τόν παλαιότερο τύπο) στή Μογλενά μέ τόν οἰκισμό Ὑσανη-σήμερα Ἀρχάγγελος, στή βόρεια πρηνῆ τοῦ Πάικου. Γνωρίζει ἐμμέσως ὅτι παλαιότερα ὁ DUJČEV εἶχε ταυτίσει τό ἴδιο χωρίον μέ τή Φούστανη, ἀλλά δέν τό συζητᾷ: μέ κριτήρια κυρίως γλωσσολογικά προχωρεῖ στό παραπάνω συμπέρασμα.

Ὁ ἀκριβής ἐντοπισμός αὐτοῦ τοῦ τόπου ἔχει πολύ μεγάλη σημασία γιά τόν μελετητή τῆς ἱστορίας καί τῆς ἀρχαιολογίας, σημασία πού ὑπερβαίνει τά στενά ὄρια τῆς ἀνατολικῆς Ἀλμπίας. Ὁ λόγος εἶναι ἀποχρῶν, ἀφοῦ ἡ Χόστιανη (σύμφωνα μέ τόν κτηματολογικό της "φάκελλο" πού ἐνμέρει διασώθηκε) δόθηκε ἀπό τόν Ἀλέξιο Κομνηνό στόν Δέοντα Κεφαλά· κάποιος ἀπόγονος τοῦ τελευταίου παραχώρησε τόν οἰκισμό στή Λαύρα, ἀφοῦ ἐντέλει εἶχαν ἐγκατασταθεῖ κοντά καί Κομάνοι προνοιάριοι. Ἀναφέρονται Βλάχοι, Βούλγαροι, διαφέροντες καί μή στή Λαύρα, "βυζαντινοί" ὑπάλληλοι καί στρατιωτικοί, ἀρκετοί πάροικοι μέ τά ὀνόματά τους, κάποια μονή Προδρόμου, ὁ οἰκισμός Μάνδρα μέ νερόμυλο, τά "μανδρία" Ρίμνητζα καί Πεδουκέλου· κοντά βρισκόταν τό κάστρο τῶν Μογλένων καί δύο βουνά: τά Πουζούγια καί ἡ Κράβιτζα. Ἡ βιβλιογραφία γύρω ἀπό αὐτά τά θέματα εἶναι ἤδη σημαντική καί ἂν ὁ ἐντοπισμός μας χρησιμοποιηθεῖ, θά μπορούσε νά φέρει

καί ἀνασκαφική ἐπιβεβαίωση διαφόρων ἰσχυρισμῶν. Ἡ ταύ-
 τιση τῆς Χόστιανης μέ τή Φούστανη ἐνισχύεται τόσο ἀπό
 τό γλωσσολογικό κριτήριον (ἡ μετάβαση ἀπό τόν ἀρχαῖο τύπο
 στόν νεώτερο μοῦ φαίνεται ἀβίαστη καί ἐνισχύεται ἀπό
 ἀντίστοιχο φαινόμενο, παρατηρημένο ἤδη στά μεσαιωνικά
 χρόνια: ἡ Φλώρινα λεγόταν Ἰλερηνά καί τό Φωτολίβος, Χοτο-
 λίβους) ὅσο ἀπό τήν τοπογραφία: ἡ μονή Προδρόμου, ὁ μύλος,
 τοπωνύμια καί ἀρχαιολογικά εὑρήματα συνηγοροῦν γιά
 τή δικαίωση τοῦ DUJČE.

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ Α. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΧΥΡΩΣΗ
ΤΗΣ Μ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΓ. ΟΡΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 16ο ΑΙΩΝΑ

Συνδυάζοντας τις πληροφορίες που έχουμε από τις ιστορικές πηγές (κύρια τις επιγραφές και τον παλιό κώδικα του Τυπικού της μονής, γραμμένο στα 1636) με τα αποτελέσματα των προανασκαφικών έρευνών μας, καταλήγουμε στις παρακάτω πρώτες διαπιστώσεις σχετικά με το θέμα:

1. Στη ΝΔ και τη ΝΑ γωνία του συγκροτήματος διακρίνονται δύο κτιριακοί όγκοι που προσκολλήθηκαν στο παλιότερο συγκρότημα της μονής, καθ'όλο το ύψος του, ο πρώτος στην περίοδο 1552-1568 και ο δεύτερος στην περίοδο 1593-1636.

2. Το κατώτερο τμήμα της παλιότερης πτέρυγας που βρίσκεται πίσω από το πρόσθετο κτίριο της ΝΔ γωνίας αποτελεί, πιθανότατα, μέρος μιας κτιριακής επέκτασης που ο Μάξιμος ο Γραικός αποδίδει στη χορηγία του πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης Νήφωνα Β' (1486-1488, 1495-1498, 1502). Η νότια όψη αυτού του τμήματος είναι διαρθρωμένη με επάλληλες σειρές τυφλών ανιδωμάτων και στο δυτικό άκρο της προβάλλει ένας ορθογωνικός προμαχώνας με κανόνια.

3. Στο ανώτερο τμήμα της ίδιας πτέρυγας διατηρούνται κατασκευές παλιότερες από την περίοδο 1552-1568 και ανήκουν πιθανότατα στα έργα της ανακατασκευής μετά την πυρκαγιά του 1535. Το κτίριο είχε και τότε το σημερινό του ύψος, περιλαμβάνοντας ίσως στην ανώτατη στάθμη του και το βόρειο χώρο της Τράπεζας.

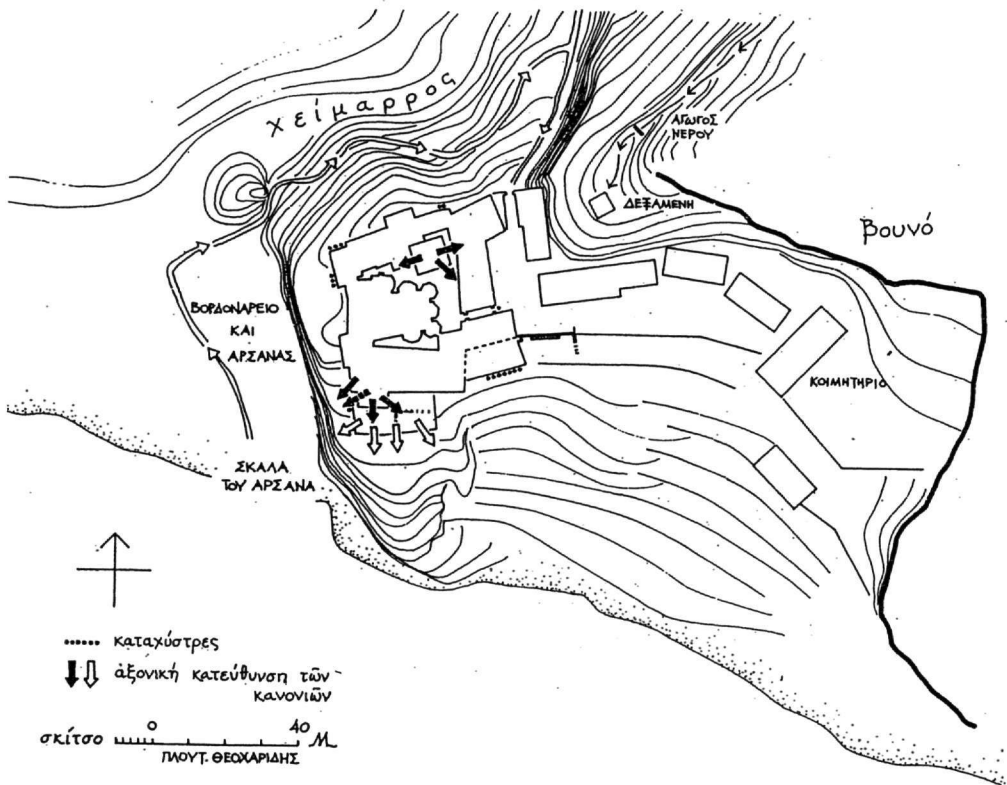
4. Οι παρατηρήσεις στα παραπάνω κτίρια συμβάλλουν στην ακριβέστερη γνώση των οικοδομικών φάσεων που διαμόρφωσαν την Τράπεζα της μονής, σε μία νέα οριοθέτηση των σχετικών προβλημάτων και στην κατεύθυνση των μελλοντικών κτιριακών έρευνών.

5. Υποστηρίζεται από αρχαιολογικά στοιχεία ή χρονική τοποθέτηση της ανατολικής πτέρυγας της μονής στην περίοδο 1535-1546, που μας δίνει το Τυπικό.

6. Η διάταξη του συγκροτήματος πάνω στον απόκρημνο βράχο είναι τέτοια ώστε να εξασφαλίζεται πλήρης έλεγχος των προσπελάσεων. Επισημάνθηκαν ανοίγματα για κανόνια που καλύπτουν την ανοιχτή θάλασσα και τα άραξοβόλια, ενώ άλλα στοιχεία δείχνουν ότι οι λιγότερο απόκρημνες άνοδοι από τα ΒΑ και τα ΝΑ είχαν αποκλειστεί με όχυρωση του πλατώματος που βρίσκεται στα ανατολικά της εισόδου της μονής.

7. Η κατεύθυνση του ενός από τα κανόνια του πύργου (1520) έτσι ώστε να προστα-

τεύει άκριβώς τό χώρο τής ύδατοδεξαμενής, ένισχύει τή χρονολογική σύνδεση πύργου καί κτιστού ύδραγωγείου, πού μās δίνει τό τυπικό.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΠΛΕΥΡΑΣ, ΤΟΥ ΚΛΙΜΑΚΟΣΤΑΣΙΟΥ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΒΟΡΕΙΩΝ ΠΡΟΣΘΗΚΩΝ ΣΤΗΝ ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Τά σημαντικότερα προβλήματα αποκατάστασης τῆς μορφῆς τοῦ ναοῦ, πέρα ἀπό τὴν ἀπώλεια τοῦ φωταγωγοῦ, σχετίζονται μὲ τὴν δυτικὴ πλευρὰ του καὶ συγκεκριμένα τὸ αἶθριο, τὸ δυτικὸ ὑπερῶο καὶ τὸ κλιμακοστάσιο.

Ἡ ἔρευνα τῶν φάσεων στὸ κτίριο ἀποκάλυψε ὅτι στὰ δυτικά τοῦ σημερινοῦ νάρθηκα ὑπῆρχε ἀρχικὰ στεγασμένος χῶρος, διαιρεμένος σὲ τρία ἄνισα μέρη, ποὺ κατελάμβανε ὅλο τὸ πλάτος τῆς δυτικῆς ὀψῆς ἐπεκτεινόμενος βορειότερα μέχρι καὶ τὸ κλιμακοστάσιο. Οἱ ἐσωτερικὲς διαιρέσεις τοῦ χώρου ἀντιστοιχοῦν στὶς σημερινὲς ἐξωτερικὲς ἀντηρίδες τῆς δυτικῆς ὀψῆς, ποὺ διατηροῦν στὴ βάση τους τμῆμα τῆς ἀρχικῆς παραστάδας ὀρίζοντας ἔτσι τὴ θέση καὶ τὸ μέγεθος τῶν ἀνοιγμάτων ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν τριῶν τμημάτων. Τά εὐρήματα τῶν νέων ἐρευνῶν σὲ συσχέτισμό μὲ τὰ σωζόμενα στοιχεία τῆς Γ φάσης τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ἴδιου χώρου δίνουν ἓνα ἐσωτερικὸ πλάτος 7μ. γιὰ τὸν ἐξεταζόμενο χῶρο.

Τά ὑπάρχοντα στοιχεῖα δὲν ἐπιτρέπουν μία ἀσφαλῆ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα ἂν πρόκειται γιὰ τὴν ἀνατολικὴ στοὰ αἶθρου ἢ ἀπλὰ καὶ μόνο γιὰ ἓναν ἐξωνάρθηκα. Πάντως ὁ χῶρος αὐτός ἐπισκευασμένος σὲ μεγάλο βαθμὸ μετὰ ἀπὸ μία ἐκτεταμένη καταστροφή τοῦ κτιρίου ἀπὸ ἰσχυρὸ σεισμὸ ἐπαναλειτούργετ καὶ στὴν Γ φάση τοῦ ναοῦ, μὲ τὴν μορφή πιθανόν ἐνὸς ἀπλοῦ ἐξωνάρθηκα.

Στὸ δυτικὸ ὑπερῶο ἡ γνωστὴ ἀποκατάσταση τῆς μορφῆς του ποὺ δίνει ὁ Ὀρλάνδος προσκοβεῖ στὰ γεωμετρικὰ δεδομένα τοῦ κτιρίου. Κατ' ἀρχὴν ἡ γένεση τῶν τόξων ποὺ διαιροῦν ἐσωτερικὰ τὸ ὑπερῶο σὲ τρία τμήματα, ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν νάρθηκα, βρῖσκεται στὴν πραγματικότητά φηλότερα ἀπὸ τὴν θέση ποὺ σημειώνει ὁ Ὀρλάνδος, ὅπως διδάσκει τὸ ὕψος τῶν σωζόμενων ἀνατολικῶν παραστάδων καὶ τὸ μαρμάρينو ὑφαψίδιο στὴν στέψη τους. Παράλληλα οἱ τελευταῖες ἔρευνες ἀποκάλυψαν στοιχεῖα τοῦ ὕψους τῆς ἀρχικῆς στέγης τῶν πλευρικῶν κλιτῶν, ποὺ ἐπαναλήφθηκε αὐτοῦσια στὴν μεγάλη ἐπισκευὴ τῆς Γ φάσης, τὰ ὁποῖα σὲ συνδιασμό μὲ μία ἀποκατάσταση τῶν ἐγκάρσιων διαχωριστικῶν τόξων στὸ ὠστό ὕψος, καθιστοῦν ἀδύνατη τὴν συνύπαρξη αὐτῶν τῶν τελευταίων μὲ μία μονόρριχτη στέγη στὸ ὕψος τῶν πλευρικῶν ποὺ πλαισιώνει σὲ σχῆμα Π τὸ κεντρικὸ κλίτος. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀποκλείεται καὶ ἡ δευτέρη κλασσικὴ λύση τῆς προέκτασης τοῦ φωταγωγοῦ μέχρι τὸν δυ-

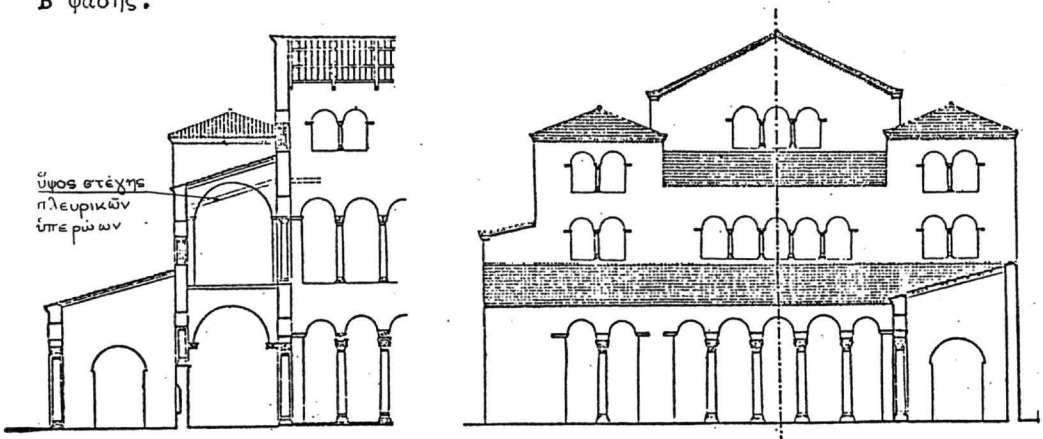
τικὸ ἐξωτερικὸ τοῦχο τοῦ νάρθηκα, γιατί μία προέκταση τῶν μονόροιχτων πλευρικῶν στεγῶν πάνω ἀπὸ τὸ βόρειο καὶ νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ ὑπερώου προσκυροεῖ στὸ ὕψος τῶν ἐγείρασιων διαχωριστικῶν τόξων.

Ἡ ἀναγναστική διαφοροποίηση τοῦ ὕψους στέγασης τοῦ δυτικοῦ ἀπὸ τὰ πλευρικὰ ὑπερῶα ὀδηγεῖ στὴν ἀποδοχὴ μιᾶς λύσης μὲ ὑπερυψωμένα τὰ γωνι-
ανά του διαμερίσματα, ὅπως στὸ σχῆμα I.

Τὸ ἀρχικὸ κλιμακοστάσιο βρισκόνταν στὴν ἴδια θέση μὲ τὸ ὑπάρχον, κατελάμβανε ὅμως μικρότερο μῆκος, ἴσο μὲ τὸ πλάτος τοῦ νάρθηκα, καὶ ἦταν προσπελάσιμο ἀπὸ τὰ δυτικά, μέσα ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ στοᾶ ἢ ἐξωνάρθηκα. Τὸ περιορισμένο μῆκος του καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἀνοιγμάτων ἀποκλείουν μίαν λύση μὲ κτιστὰ στοιχεῖα ἢ κεκλιμένα ἐπίπεδα καὶ ὀδηγοῦν μᾶλλον στὴν ἀποδοχὴ μιᾶς ξύλινης σκάλας στὴν Α φάση.

Στὴν Β φάση τὸ κλιμακοστάσιο ἐπεκτείνεται στὰ ἀνατολικά, ἢ ἄνοδος γίνεται μὲ κεκλιμένα ἐπίπεδα πάνω σὲ θόλους καὶ ἀλλάζει ἢ κατεύθυνση κυκλοφορίας. Ὁ χῶρος εἶναι προσπελάσιμος ἀπὸ ἀνατολικά, μέσα ἀπὸ προθάλαμο ποῦ συνδέεται μὲ στεγὴ θολωτὴ στοᾶ ἢ ὅποια προστίθεται σ' ὅλο τὸ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

Στὴν Γ φάση πάνω ἀπὸ τὴν πρόσθετη βόρεια στοᾶ, ποῦ ἐπισκευάζεται καὶ ἀντιστηρίζεται στὸ ἰσόγειο μὲ τοξωτὲς κατασκευές τὴν ἐποχὴ αὐτῆ, δημιουργεῖται ξυλδοστεγὸς πλευρικὸς χῶρος προσπελάσιμος ἀπὸ τὸ β' πλατύσκαλο τοῦ κλιμακοστασίου. Τὸ τελευταῖο ἀνακατασκευάζεται ἐπίσης σὲ μεγάλο βαθμὸ, ἀλλὰ ἀκολουθεῖ σὲ γενικὲς γραμμὲς τὴν ἴδια μορφή μὲ ἐκεῖνο τῆς Β φάσης.

Σχ. 1. ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΔΥΤΙΚΗΣ ΠΛΕΥΡΑΣ, ΤΟΜΗ Β ΟΨΗ

ΧΑΡΙΣ Α. ΚΑΛΛΙΓΑ

ΕΡΕΙΠΩΜΕΝΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ

Μετά τα τελευταία σπίτια του οικισμού της Γέφυρας, ψηλότερα από το δρόμο Μονεμβασίας-Σπάρτης, μέσα στα βράχια, σχεδόν άθραατα, βρίσκονται τα έρειπια που οι ντόπιοι ονομάζουν "Εφτάπαιδες". Καμιά άναφορά δέν φαίνεται νά υπάρχει γιά τό μνημείο αυτό, πού, έκτός από τό σπάνιο της άφιεράσεως στους 7 Παιδες της Έφέσου, κάτι πού ίσως άπηχεί παλαιές έπαφές της πόλεως μέ τή Μονεμβασία, ένδιαφέρει καί γιά τήν ταύτισή του, στην τοπική παράδοση, μέ τόν τόπο άσκήσεως του δούλου Λεοντίου της Μονεμβασίας, πού έζησε τόν 15ο αιώνα. Τα έρειπια, συγκεντραμένα σέ ένα μικρό πλάτωμα μέ θαυμάσια θέα πρός τό βράχο της Μονεμβασίας, καλύπτει έν μέρος σπήλαιο, πού άποτελοόσε καί τμήμα του κατεστραμμένου σήμερα ναού. Έλάχιστα ίχνη του διαφρίνονται, τμήματα από τήν άψίδα καί από κάποιους τοίχους, καθώς καί λείψανα τοιχογραφιών πάνω στό βράχο. Στο πλάτωμα υπάρχουν έρειπια από 3 στέρνες καί κάποιοι τοίχοι, άντιστηρίξεως, θεμελίων ή άπροσδιόριστοι. Λίγο μακρύτερα βρίσκεται ένα κάπως καλλίτερα διατηρημένο κελλί. Η πρόσβαση σ' αυτό είναι δύσκολη: μέσω ενός άπόκρημνου περάσματος μετά από ένα κενό, φτάνει κανείς σέ ένα είδος προαύλιου καί από κεί στό κελλί, πού βρίσκεται 1.70μ. ψηλότερα, χωρίς ίχνος άνόδου. Στους τοίχους διαφρίνονται ζωγραφισμένα διακοσμητικά θέματα.

ΕΦΤΑΠΑΙΔΕΣ

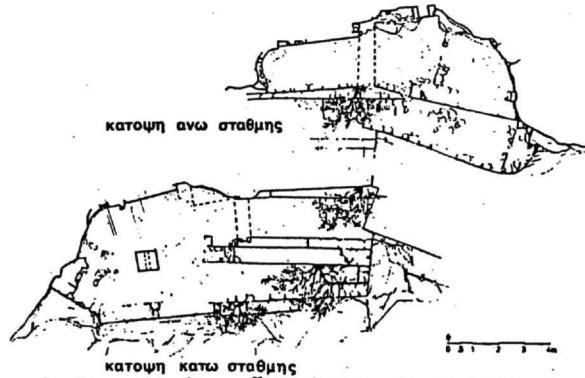

Σέ ένα άλλο όδικό άξονα, πού υπήρξε άλλοτε σημαντικό, τόν παλιό δρόμο από τή Μονεμβασία πρός τόν Άγιο Νικόλαο βρίσκονται δύο άλλα έρειπωμένα μνημεία.

Τό πρώτο από αυτά είναι τά "Άσκηταριά", άπέναντι από τή Μονεμβασία, ψηλά, μέ θαυμάσια θέα. Άποτελεί άνάπτυξη ενός παλαιότερου μικρότερων διαστάσεων ναού ή άσκηταριού καί περιλαμβάνει σέ χαμηλότερη στάθμη υπολείμματα ενός, πιθανώς, δέλιλου ναού καί πιό πάνω τά έρειπια άλλου ναού. Ίσως στή στάθμη αυτή νά υπήρχε καί τρίτος ναός πάνω από αυτόν της χαμηλότερης στάθμης. Τα λείψανα των τοιχογραφιών είναι άξιόλογα. Από τήν

κάτω στάθμη αόζονται ελάχιστα. Καλλίτερα διατηρημένη είναι ή ζωγραφική στην πάνω στάθμη. Μεταξύ άλλων αόζονται, στην κόγχη τμήμα από Μελισσό και στον νάρθηκα τμήμα από πολύ ενδιαφέρουσα σύνθεση, πού εικονίζεϊστο κέντρο τή θεοτόκο, δεσμένη και ένθρονη, με δύο θρητικές μορφές στο κάθε πλάϊ της, πού φορούν αυτοκρατορικά ένδύματα και είναι ίσως άγγελοι. Πίσω τους διακρίνεται ένα τείχος. Χαμηλά φαίνονται ανά δύο συμμετρικές μορφές, μικρόσωμες και καθιστές, πού στρέφονται πρός τό κέντρο τής συνθέσεως. Από τό στάμα τους ρέει κάτι, ίσως νερό. "Αν πρόκειται για άπεικόνιση του Παραδείσου, από μεγαλύτερη σύνθεση με θέμα τή Β' Παρουσία, πού ίσως εκάλυπτε τό νάρθηκα, τότε ή άπειλη του Κ. Ζησίου (Βυζαντιός, I, 1909, 120) πού είναι και ό μόνος πού μνημονεύει τό μνημείο, ότι πρόκειται για ταφικό μνημείο είναι βάσιμη. Δέν μπορεί όμως νά θεωρηθεί ό τάφος του άγίου Θεοδώρου, πού βρίσκεται στα Κύθηρα, αλλά ίσως κάποιου άλλου τοπικού άγίου, όπως του Θεοφάνους, πού όχι μόνο ταφιάζει ήχητικά και έξηγει ίσως τό λάθος, αλλά και πέθανε και έτάφη στην περιοχή και ή λατρεία του σημειώνει έξαρση στους Παλαιολόγιους χρόνους, όπότε και φαίνεται ότι έγινε ή άνακατασκευή και ή εικονογράφηση του χώρου.

ΑΣΚΗΤΑΡΙΑ

Τό άλλο μνημείο, στο δρόμο πρός "Άγιο Νικόλαο, είναι ό "Γρηγόριος" ή "Γληγόριος", μικρό μοναστηριακό συγκρότημα χωρίς περίβολο, πού βρίσκεται σε ένα πλάτωμα χωρίς θέα. Ο ναός είναι μονόχωρος θολοσκεπής με τυφλά τόξα. Κρίνοντας από ανάλογα κτίσματα τής Μονεμβασίας δά έτεινε κανείς νά τόν χρονολογήσει στην Β' Ένετοκρατία (1690-1715). Η θαυμάσια όμως μαρμάρινη έπιγραφή, τής όποιας τό κείμενο δημοσίευσε ό Ζησίου (όπ. παρ.) με πολλές άνακριβειες και χωρίς τή χρονολογία, πού αναφέρει ως έτος κτίσεως τό 1590, έπιτέπει όχι μόνο νά ταυτιστεί ό κτήτωρ Γρηγόριος Πραϊκός με πρόσωπο στο περιβάλλον των λογίων Δικινίων πού δρούν στη Μονεμβασία και τήν Κρήτη και του Γαβριήλ Σεβήρου, αλλά και πιστοποιεί για πρώτη φορά τήν έπιβίωση Ένετικών στοιχείων κατά τήν περίοδο τής Τουρκοκρατίας, πού δά πρέπει νά αναζητηθεί και σε άλλα κτίσματα τής Μονεμβασίας.

ΠΡΟΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΖΩΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΚΟΛΧΙΔΑΣ ΔΗΜΟΥ ΚΙΛΚΙΣ

Σε απόσταση έναμιση χιλιόμετρου ανατολικά του οικισμού Κολχίδα του Δήμου Κιλκίς και στην άριστερή όχθη του Γαλλικού ποταμού υπάρχει ο λόφος της Ζωοδόχου Πηγής. Πρόκειται για γλωσσοειδές φυσικό ξεσκαμα που τó όριζουν από τη δυτική, βόρεια και ανατολική πλευρά φυσικοί κάβητοι και απόκρημνοι βράχοι. Στα προσιτά σημεία του λόφου διατηρούνται άκδη και σήμερα λείψανα βυζαντινής δόρυσης.

Στην κορυφή του λόφου υπάρχουν τά έρεπια του μεσοβυζαντινού ναού του Αγ. Γεωργίου, τρικλιτης βασιλικής μικρών διαστάσεων. Οι τοίχοι του διατηρούνται σε ύψη που ποικίλουν από 0,20 μ. μέχρι 1,00 μ. περίπου. Στο χώρο του ναού και τον άμεσο περίγυρο του υπάρχουν μαρμάρινα και πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη (κίονας, άκδομητο σύνθετο ίωνικό κιονόκρανο, κιονόκρανο άμφικιονίου, επιστύλιο τέμπλου).

Στη δυτική πλευρά του λόφου υπάρχει φυσικό σπήλαιο διαστάσεων 4,00 X 2,00 περίπου με λείψανα τοιχογραφιών. Η πρώτη έκτίμηση μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ή ζωγραφική αυτή πρέπει να τοποθετηθεί στον ΙΙό-Ι2ο αιώνα. Ο καθαρισμός της θά οδηγήσει σε άκριβέστερα στοιχεία. Το σπήλαιο άνήκει σε κάποιο μικρό μοναστήρι που υπήρχε στο χώρο αυτό. Από τις έγκαταστάσεις διακρίνουμε λείψανα τοίχων, ίχνη αποθηκών και ίχνη ύποδοχής ξύλινων στεγών στους βράχους.

Ο λόφος της Ζωοδόχου Πηγής χωρίζεται από τά ύψώματα που όριζουν την άριστερή όχθη του Γαλλικού με στενό λαιμό. Στα χαμηλότερα σημεία των ύψωμάτων αυτών σε τεχνητό πλάτωμα μικρής έκτασης διακρίνονται τά έρεπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Λαθρανασκαφές έντοπων έφεραν σε φώς τμήμα της άψίδας της. Η βασιλική έχει μήκος γύρω στα 20 μ.

Στα δυτικά και βόρεια της βασιλικής ύστερα από παλιότερες και πρόσφατες λαθρανασκαφές έντοπων αποκαλύφθηκε νεκροταφείο της ύστερης ρωμαϊκής και της παλιοχριστιανικής περιόδου. Οι τάφοι άνήκουν σε δύο κατηγορίες. Είναι ή άπλοι κιβωτιόσχημοι σκαμμένοι στο χώμα ή τó βράχο ή μεγαλύτεροι καμαροσκέπαστοι. Μερικοί από τούς καμαροσκέπαστους πρέπει να άνήκουν στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια (πατούρα στο σημείο γέννησης της καμάρας, ζώνες πλίνθων και σχιστόπλακας στην καμάρα). Σε ένα χριστιανικό καμαροσκέπαστο τάφο που άνοίχθηκε πρόσφατα διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση τοιχογραφίες. Από ένα σταυρό που ή κάβητη κεραία του διαμορφώνει και την κωνική του βάση κοσμεί τις μακριές και στενές πλευρές του τάφου. Κάτω από τις όριζόντιες κεραίες τά αποκαλυπτικά γράμματα: Α - Ω . Οι σταυροί είναι πορφυρόχρωμοι. Οι τοιχογραφίες οδηγούν σε μία πρώτη χρονολόγηση (4ος-5ος αϊ.)

Η δόρυση του λόφου της Ζωοδόχου Πηγής ήλεγχε τó δρόμο που από τη Λητή ή

τό Λαγκαδάς κατέληγε στο Κιλκίς μέσω του τουρκικού οικισμού της δεξιάς όχθης του Γαλλικού ΑΚΣΕΚΛΙΣΕ (Χαμηλή Εκκλησία). Ο δρόμος αυτός σημειώνεται σε παλιούς στρατιωτικούς χάρτες. Η παλαιότητα του δρόμου φαίνεται και από το γεγονός ότι σ' αυτόν έχει προσπέλαση ή παλαιοχριστιανική βασιλική.

Η μελλοντική αρχαιολογική έρευνα ίσως βοηθήσει στην ταύτιση του οικισμού της περιοχής της Ζωοδόχου Πηγής που παρουσιάζει συνεχή ζωή από τα ύστερορωμαϊκά χρόνια ως τις αρχές του αιώνα μας. Η ύπαρξη του δρόμου κατευθύνει ήδη την έρευνα στην αναζήτηση κάποιου ρωμαϊκού σταθμού στο δρόμο από τη Θεσσαλονίκη προς τους Στόβους. Μεγάλες πιθανότητες παρουσιάζει η τοποθέτηση εδώ του σταθμού GALLICUM (CALLICUM) που ο N.G.L.HAMMOND τοποθετεί με άφετηρα τη Θεσσαλονίκη στην άλλη πλευρά του Γαλλικού ανάμεσα στο Άγιονέρι και την Πικρολίμνη.

Οι γνώσεις μας για την αρχαία, ρωμαϊκή, παλαιοχριστιανική, βυζαντινή και μεταγενέστερη ιστορία της περιοχής που καταλαμβάνει σήμερα ο Νομός Κιλκίς είναι σχετικά πτωχές σε σχέση με άλλες περιοχές. Για το λόγο αυτό κάθε εύρημα στην περιοχή είναι ιδιαίτερα σημαντικό.

ΑΡΙΓΥΡΗΣ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΣ

ΤΡΕΙΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΑΠΟ ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Από τό καλοκαίρι τοῦ 1981 ὡς τό καλοκαίρι τοῦ 1982, ἀνάμεσα στίς ἄλλες στερεωτικές ἐργασίες πού ἔκανε ἡ 9η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων στά τείχη καί στά μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, δόθηκε ἰδιαίτερη προσοχή στή διάσωση καί στερέωση τριῶν ἐπιγραφῶν, ἐξαιτίας τοῦ ἐνδιαφέροντος πού παρουσιάζουν.

Ἡ πρώτη ἐπιγραφή βρίσκεται στό ἀνατολικό τεῖχος, στόν λεγόμενο πύργο τοῦ Ὁρμίσδα. Πρόκειται γιά τή γνωστή ἐπιγραφή πού περιέχεται σέ *TABULA ANSATATA* : ΤΕΙΧΕΣΙΝ ΑΡΡΗΚΤΟΙΣ ΟΡΜΙΣΔΑΣ ΕΒΕΤΕΛΕΒΕΣΣΕ ΤΗΝΔΕ ΠΟΛΙΝ ^{ΜΕΓΑΛΗΝ} ΧΕΙΡΑΣ ΕΧΩΝ ΚΑΘΑΡΑΣ. Μέ ἀφορμή τό κείμενο καί ἐρευνώντας τά ὑλικά πού χρησιμοποιήθηκαν στό κτίσιμο τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς Θεσσαλονίκης, μποροῦμε νά κάνουμε τίς ἑξῆς παρατηρήσεις: 1) Στό δυτικό τμήμα τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ τείχους χρησιμοποιήθηκαν τά ἔδρανα τῶν κερκίδων, πού ἀποξηλώθηκαν μέ μεγάλη προσοχή ἀπό τόν Ἰππόδρομο, γιά νά οἰκοδομηθεῖ τό κάτω μέρος τοῦ τείχους στήν περιοχή αὐτή· καί 2) Ὁ Ὁρμίσδας ὀχύρωσε τή μεγάλη αὐτή πόλη μέ ἰσχυρά τείχη, ἔχοντας τά χέρια του καθαρὰ. Πρόκειται γιά ὑπαινιγμό στή σφαγή πού ἔγινε τό 390, ὄχι ἀπό ὁμοεθνεῖς ἀλλά ἀπό μισοφόρους, μέ τίς τόσο ταπεινωτικές συνέπειες γιά τόν αὐτοκράτορα Θεοδόσιο· λογικό εἶναι νά ἔνιωσε τήν ἀνάγκη ὁ πέρσης στρατηγός τῆς Θεσσαλονίκης νά διαγωνίσει τήν ἀσωότητά του. Τά τείχη εἶναι ὄντως ἰσχυρά καί τό πάχος τους, πού κυμαίνεται γύρω στά 2,50 μέτρα, τοῦς ἔδινε μεγάλη ἀντοχή ἀπέναντι στίς πολιορκητικές μηχανές. Ἀλλά ὁ Ὁρμίσδας δέν τείχισε μόνον τήν πόλη, προσκολλώντας τά νέα τείχη στά παλιά, τά γαλεριανά. Ἐπεξέτεινε τήν ὀχύρωση τοῦ ΒΑ τμήματος τῶν τειχῶν, τοῦ περισσότερο εὐπρόσβλητου, μιά καί βρισκόταν στόν κατήφορο, σέ σχέση μέ τόν ἐπιτιθέμενο, δημιουργώντας σέ νέα, πιά ὀχυρή θέση, τή λεγόμενη Ἀκρόπολη. Ἡ μαρτυρία εἶναι σαφής. Τά τείχη τῆς πόλης πού προὔπηρχαν, ἀκολουθοῦσαν τήν περιμετρική γραμμή τῆς κυρίως πόλης, τά τείχη ὅμως πού κτίστηκαν ἀπό τόν Ὁρμίσδα στά παλαιοχριστιανικά χρόνια, στήν περιοχή τῆς Ἀκρόπολης, δέν ἔχουν γαλεριανή φάση. Στή ΝΔ γωνία τῆς Ἀκρόπολης ὑπάρχει ραφή τοῦ παλιοῦ τείχους μέ τά οἰκοδομηθέντα ἀπό τόν Ὁρμίσδα. Εἶναι φανερό, πῶς μέ τά νέα τείχη πού ἔκτισε ὁ Ὁρμίσδας, σέ ἐπαφή μέ τά γαλεριανά, γιά νά κάνει τήν πόλη πιό ἀσφαλῆ, δημιούργησε καί τήν ὀχύρωση τῆς Ἀκρόπολης μέ σκοπό νά ἐξαλείψει τήν

ἀπειλή πού ὑπῆρχε στό ἐπισημειωμένο αὐτό σημεῖο τῆς ὀχύρωσης. Στήν περιοχή, μάλιστα, τοῦ Ἐπταπυργίου, τήν πιό εὐπαθή, ἔκτισε καί προτείχισμα μέ δύο τετράγωνους καί ἕναν τριγωνικό πύργο.

Οἱ ἄλλες δύο ἐπιγραφές βρίσκονται στό ΝΔ πύργο τῆς Ἀκρόπολης, τό γνωστό ὡς πύργο 21. Ἡ πάνω ἐπιγραφή ἀναφέρει τά ἑξῆς: ..ΟΙΣ ΤΑΠΕΝΟΣ/ΚΑΙ ΔΟΥΛΟΣ ΤΟΥ ΛΑΠΑΡΔΑ/ΜΗΧΑΝΗ ΠΡΟΣΟΧ. Μεταγραφή: ..ΟΙΣ ταπεινός καί δοῦλος τοῦ Λαπαρδοῦ Μιχαήλ Προσόχ. Ὅπως φαίνεται, ἀπό τήν ἐπιγραφή λείπουν τά δύο πρῶτα γράμματα. Ἀπό τό κείμενό της συμπεραίνεται πῶς ὁ συνεργάτης τοῦ Λαπαρδοῦ Μιχαήλ Προσόχ φρόντισε γιά τήν ἐπισκευή τοῦ πύργου.

Ἡ ἄλλη ἐπιγραφή εἶναι ἀφιερωτική στόν Ἀνδρόνικο Λαπαρδοῦ καί γράφει: ΠΗΡΙΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΣΕΒΑΣΤΟΥ ΣΕΒΑΣΤΟΥ/ΚΕ ΜΕΓΑΛΟΥ ΧΑΡΤΟΥΛΑΡΗΟΥ/ΚΗΡΟ ΑΝΔΡ/ΚΟ ΤΟ ΛΑΠΑΡΔΑ. Ὁ τρίτος στίχος τῆς ἐπιγραφῆς πρέπει νά νοηθεῖ σέ δοτική πτώση, μιά καί εἶναι ἀφιερωτική, ἀλλά καί γιατί, παρά τίς ἀνορθογραφίες στό ὑπόλοιπο κείμενο, ὅπου ἤθελαν ν' ἀποδώσουν τή δίφθογγο ΟΥ, τοποθετοῦσαν δύο λοξές πλίνθους πάνω στό Ο. Ἔτσι ἡ ἐπιγραφή μπορεῖ νά μεταγραφεῖ: Πύργος τοῦ πανσεβάστου σεβαστοῦ καί μεγάλου χαρτουλαρίου κυρῶ Ἀνδρονίκῳ τῷ Λαπαρδοῦ. Ἡ ἐπισκευή τοῦ πύργου πρέπει νά ἔγινε στό διάστημα πού μεσολάβησε ἀπό τόν οὐγγρικό πόλεμο τοῦ 1165 ὡς τή μάχη τοῦ Μυριοκεφάλου τό 1173. Ἰδιες ὅμως ἐπισκευές ἔγιναν σέ ὅλη τήν ἔκταση τῆς Ἀκρόπολης μέ στόχο τήν ἐπισκευή τῶν φθορῶν καί τήν ὑπερύψωση τῶν τειχῶν.

ΑΣΠΑΣΙΑ ΚΟΥΡΕΝΤΑ-ΡΑΠΤΑΚΗ

ΠΕΝΤΑΚΑΙΤΗ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΚΥΡΑ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Η Αντίκυρα είναι μικρό παραλιακό χωριό της Βοιωτίας και βρίσκεται στη δυτική πλευρά του Κορινθιακού κόλπου κοντά στον οικισμό Άσπρα Σπίτια και στο εργοστάσιο Αλουμίνας της Εταιρείας "Πεσινέ".

Κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής, το 1980, στο οικόπεδο Δ.Αργύρη στη θέση "Παλάτια" αποκαλύφθηκε τμήμα πεντάκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής της οποίας το κεντρικό κλίτος και ο νάρθηκας καλύπτονται με ψηφιδωτό δάπεδο.

Συγκεκριμένα στο χώρο που έχει ανασκαφεί μέχρι τώρα βρέθηκε τμήμα του κεντρικού κλίτους με τους δύο στυλοβάτες, το τρίβηλο που οδηγεί από το νάρθηκα στον κύριως ναό, τμήμα του βόρειου κλίτους και ο στυλοβάτης του, καθώς και μικρό τμήμα του νάρθηκα. Για την οικοδόμηση του κτιρίου έχει χρησιμοποιηθεί άφθονο αρχαίο υλικό σε δεύτερη χρήση, όπως συμπεραίνεται από τον τρόπο που έχουν κατασκευαστεί οι στυλοβάτες του κεντρικού κλίτους και από τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής (βάσεις αγαλμάτων, επιγραφές, αρχιτεκτονικά μέλη).

Επίσης, βρέθηκαν "In Situ" στο κεντρικό και στο βόρειο κλίτος της βασιλικής πεσμένα τξά από τις κιονοστοιχίες και οι δύο κίονες του τριβήλου, στοιχεία πολύτιμα για την αποκατάσταση της μορφής της βασιλικής ως προς το ύψος των κιονοστοιχιών και του τριβήλου. Επίσης, βρέθηκε "In Situ" σε επαφή με το βόρειο στυλοβάτη η βάση και μέλη του άμβωνα.

Το ψηφιδωτό που αποκαλύφθηκε έχει την ακόλουθη διάταξη:

Στο κεντρικό κλίτος έχουμε δύο διάχωρα που περιβάλλονται, το ανατολικό από ταινία με ελισσόμενο βλάστρο από κισσόφυλλα, ενώ το δυτικό με σύνθετο πλοχμό και διπλό μαϊανδρο. Το ανατολικό διάχωρο αποτελείται από "κουκουνάρα" στην οποία εφάπτονται ζώνες με φολίδες βόρεια και νότια, ενώ οι δύο από τις τέσσερεις γωνίες κοσμούνται με αγγείο από το οποίο αναδύονται κλιματίδες και γεωμετρικό κόσμημα.

Το δυτικό διάχωρο αποτελείται από πλέγμα σταυρών-οκταγώνων και τετραγώνων που κοσμούνται με γεωμετρικά και φυτικά σχέδια, αγγεία και πουλιά. Στο διάκοσμο με την "κουκουνάρα" εφάπτεται ανατολικά ζώνη από κύκλους που συνδέονται μεταξύ τους με τετράφυλλα.

Το σχέδιο αυτό επαναλαμβάνεται στο βόρειο τμήμα του νάρθηκα, ενώ το νό-

τιο πημά του κοσμείται με συμπλεκόμενους κύκλους που περικλείουν μικρά και μεγάλα τετράγωνα. Ανάμεσα στα δύο θέματα του νάρθηκα σωζονται επιγραφές "αφιερωτών" αρκετά φθαρμένες .

Από τη συγκριτική μελέτη του ψηφιδωτού θεματολογικά και τεχνοτροπικά διαπιστώνεται η σχέση του με την 2η ομάδα των ψηφιδωτών του βόρειου τμήματος της επαρχίας Αχαΐας και επαρχίας Θεσσαλίας (βλ.εισηγήσεις του δεκάτου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας Παν. Ασημακόπουλου-Ατζάνα σ.225-246) και μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 5ου με αρχές 6ου αι. μ.Χ.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η βασιλική αυτή είναι το πιο σημαντικό εύρημα στην περιοχή "Παλάτια" της Αντίκυρας στην οποία τα τελευταία χρόνια γίνεται συστηματικός έλεγχος και έχει εντοπισθεί εκτεταμένος παλαιοχριστιανικός οικισμός.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΟΥΡΚΟΥΤΑΔΟΥ - ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΥΑΛΟΣΤΑΣΙΑ ΜΕ ΤΗΝ ΤΕΧΝΙΚΗ
ΤΟΥ VITRAIL.

Έξω από την ανατολική πλευρά της Βασιλικής του Μουσείου Φιλίππων, όπου είχαν συσσωρευθεί τα κρημνίσματα της αβίδας του Ιερού Βήματος, βρέθηκαν σωροί με χρωματιστά τζάρμια που πρέπει να προέρχονται από τα υαλοστάσια των παραθύρων του Ιερού και του ανατολικού τοίχου του ναού.

Ανάμεσα στα θραύσματα σώζονταν πολλά ακέραια σε διάφορα σχήματα και μεγέθη. Τα χρώματα που επικρατούν είναι το πράσινο (VERT BOUTEILLE) και το λαδοπράσινο, το ανοικτό κίτρινο με αποχρώσεις που φθάνουν ως το κεχριμπαρένιο και μελί, και το γαλάζιο. Επίσης ένα σημαντικό πάσοστό ήταν άχρωμα με την θολή ωχρή όψη που έχει το χειροποίητο άχρωμο γυαλί.

Τα συμπεράσματα στα οποία μας οδήγησε η μελέτη του υλικού αυτού αφορούν στην τεχνική της κατασκευής του γυαλιού και στη μορφή που είχαν τα υαλοστάσια στα οποία ανήκαν.

Μερικά από τα θραύσματα έχουν μία ορθή γωνία παχύτερη ή μία ακμή παχύτερη και λεπταίνουν προς την αντίθετη πλευρά. Αυτό το στοιχείο είναι ενδεικτικό της τεχνικής με την οποία κατασκευάζονταν, με τη μέθοδο δηλαδή του κλίβανου. Τα ποικίλα σχήματα και μεγέθη που παρουσιάζουν, μας δείχνουν ότι δεν προέρχονται από τα γνωστά ως τώρα παλαιοχριστιανικά υαλοστάσια, όπου τα διακοσμητικά θέματα, γεωμετρικά ή φυτικά σχημάτιζε ο μαρμάρινος ή εδλίνος ή γόφινος σκελετός, τα κενά του οποίου έφραζαν τα τζάρμια. Αντίθετα, φαίνεται ότι αποτελούσαν τμήματα μιας ενιαίας σύνθεσης της οποίας τα μοτίβα διαμορφωνόταν αποκλειστικά με την εναλλαγή των σχημάτων και των χρωμάτων των γυαλιών. Η διακοσμητική αίσθηση που θα έδινε ένα τέτοιο παράθυρο με τα αδιαφανή έγ-

χρωμα γυαλιά πιστεύουμε ότι είναι συγγενική με την αισθητική αντίληψη της
 εντοχικής ενθετικής διακόσμησης με κρύστες από πολύχρωμα μάρμαρα που την
 ίδια εποχή εκλωνόταν στους τοίχους των πιο λαμπρών μνημείων του Βυζαντίου.
 Τα μικρά υάλινα τεμάχια θα πρέπει να συγκρατούνταν και να σχημάτιζαν την
 σύνθεση με λεπτά μεταλλικά ελάσματα, δηλαδή με την τεχνική των VITRAUX. Το
 πρόβλημα παρέμενε ανοιχτό καθώς τα πιο πρώιμα δείγματα τεχνικής VITRAUX
 στο Βυζάντιο χρονολογούνται από τον 12ο αιώνα. Στους Φιλίππους μαζί με τα
 έγχρωμα γυαλιά από τα υαλοστάσια βρήκαμε μάζες από μολύβδινες ταινίες που
 βεβαιώνουν ότι η τεχνική αυτή ήταν ήδη γνωστή τον 6ο αιώνα στην πόλη των
 Φιλίππων και σ' επέκταση στην Θεσσαλονίκη στην σφαίρα επιρροής της εποχής,
 από πλευράς τέχνης τουλάχιστον, ανήκαν και οι Φίλιπποι.-

ΝΙΚΗ ΚΡΙΤΣΩΤΑΚΗ - ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΙΤΑΚΗ

"ΑΓ.ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ"

I. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ.

Το αρχικό σχήμα της εκκλησίας ήταν πιθανότατα ελεύθερος σταυρός. Αποτελείται από ένα κεντρικό τετράγωνο στεγασμένο με τρούλλο και από δύο ημικυκλικές κόγχες, ανατολικά και δυτικά. Στη βόρεια πλευρά σχηματίζεται μικρός καμαροσκέπαστος στενόμακρος χώρος στο βόρειο τοίχο του οποίου υπάρχει πλινθόκτιστο τόξο με τεχνική κεκρυμμένης πλίνθου και με μικρότερο ημικυκλικό τόξο στο κέντρο του. Νότια υπάρχει το επίσης καμαροσκέπαστο κλίτος του Αγίου Χαλαδάμπους που χτίστηκε μεταγενέστερα. Ο τρούλλος στηρίζεται στα δύο άσφαλτρα που καλύπτουν τις ημικυκλικές κόγχες ενώ στο Β και Ν σε δύο τόξα με ψηλά τύμπανα. Η μετάβαση από το τετράγωνο στο κυκλικό τύμπανο του τρούλλου και την ορθογώνια βάση του γίνεται με σφαιρικά τρίγωνα. Το τόξο της βόρειας πλευράς είναι χαμηλωμένο με λαξευτούς λίθους και καταλήγει στο δυτικό άκρο του, σε παραστάδα, ενώ στο ανατολικό σε αμφικιονίσκο παραθύρου. Το τόξο της νότιας πλευράς είναι οξυκόρυφο και στη γένεσή του σχηματίζεται γείσο, που δίνει την εντύπωση παραστάδας. Στο τύμπανο του τρούλλου, εξωτερικά, υπάρχουν 19 τυφλά αφιδώματα. Στην εσωτερική τους πλευρά, είναι χτισμένα με κοινή τοιχοποιία, ενώ στην εξωτερική, έχει τοποθετηθεί σε εσοχή μονόλιθος πάχους 0,15 μ. περίπου (πιθανώς έχουν και το ρόλο ξυλοτύπου). Κατά τον ίδιο τρόπο έχουν κατασκευαστεί και τα τυφλά αφιδώματα των κογχών. Τα αφιδώματα είναι ανισομεγέθη και πάνω από τους πλίνθους το άνω άκρο τους είναι διακοσμημένο με φιαλοστόμια. Επίσης φιαλοστόμια υπάρχουν στα σφαιρικά τρίγωνα μεταξύ των τυφλών αφιδωμάτων.

Στη δυτική κόγχη υπάρχει θύρωμα με οξυκόρυφο τυφλό αφιδώμα και μια δεύτερη εσοδος στο κλίτος του Αγίου Χαλαδάμπους.

Η τοιχοποιία είναι ανισόδομη από αδρα λαξευμένου λίθους. Κάτω από τις νεωτερικές επεμβάσεις σώζονται κονιάματα κουρασάνου εσωτερικά και εξωτερικά.

II. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ

Το μνημείο βρίσκεται στην α' έδρα της επισκοπής Ιεράπετρας, που μαρτυρείται από τα μέσα του 3ου αι. και η οποία πιθανότατα καταστράφηκε στην αραβική κατάκτηση. Επανασυστάθηκε το 961 μ.Χ. (ανακατάληψη της Κρήτης από το Βυζάντιο).

Αρχικά το μνημείο ήταν ελεύθερος σταυρός με φανερή την παρουσία των δύο αξόνων κατακόρυφου και κατά μήκος. Ο τρόπος στήριξης του τρούλλου θυμίζει ΚΠολιτικά πρότυπα (Αγία Σοφία), όπως και οι ζώνες των τυφλών αφιδωμάτων που περιτρέχουν

το τύμπανό του και τις αρχαϊζουσες κόγχες. Το κυκλικό σχήμα των αφιδωμάτων, τα οποία περιβάλλονται από ζώνη 4φυλλων ανεφιάλωτων φιαλοστομιών προέρχεται από ελλαδικές επιρροές. Χαρακτηριστική η τεχνική της κρυμμένης πλίνθου, που συναντάται στα μνημεία της ΚΠολης από το Ι0ο ως το Ι2ο αι. Στα τύμπανα των τυφλών αφιδωμάτων, λαξευτοί ημικυκλικοί λίθοι (μεσοβυζαντινό στοιχείο). Σε μερικά σημεία πάνω από τα φιαλοστόμια σώζεται επιστεψη πλίνθων, η οποία δεν ήταν συνεχής. Εξωτερικά, μπροστά από το βόρειο διαμέρισμα, διακρίνεται κρηπίδα (Ι2ος αι.) και στενόμακρο τοξωτό παράθυρο (φράχτηκε πριν την τοιχογράφηση), ίδιας κατασκευής με τα τόξα των τυφλών αφιδωμάτων (πλίνθοι-κρυμμένη πλίνθος-φιαλοστόμια). Στους κατακόρυφους αρμούς της τοιχοποιίας, κομμάτια πλίνθων, γεμίζουν τα κενά. Εσωτερικά στο βόρειο τοίχο τοξωτό άνοιγμα με κρυμμένη πλίνθο, ίσως σχετίζεται με αγκίστρο. Το βόρειο τόξο από λαξευτούς θολίτες έχει μεγάλο άνοιγμα και στηρίζεται, δυτικά σε κτιστή ισόδομη παραστάδα, ανατολικά σε παλαιοχριστιανικό σε β' χρήση αμφικιονισκό παραθύρο. Όλα τα παραπάνω στοιχεία είναι χαρακτηριστικά της μεσοβυζαντινής αρχιτεκτονικής. Πρόσθετα, τα μυστήρια πάνω στο αρχικό κούσμα εσωτερικά και εξωτερικά, που μιμούνται ισόδομη τοιχοποιία.

Κάτω από τον τρούλλο υπάρχουν λείψανα πλινθοκτιστής κατασκευής, πιθανώς θάλασσας-βόθρου.

Το πάχος του τοίχου της δυτικής κόγχης, μειώθηκε εξωτερικά και επιπεδοποιήθηκε. Η επέμβαση αυτή μαζί με τμήμα της νότιας εσωτερικής πλευράς του μνημείου (οξυγύρφο τόξο) ίσως και η τοιχογράφηση πρέπει να ανήκουν στη β' φάση που τοποθετείται στην ενετική περίοδο. Η πρώτη φάση (βόρειο-κεντρικό τμήμα) χρονολογείται στη μεσοβυζαντινή περίοδο, τέλος ΙΙου αρχές Ι2ου αι. Στοιχεία που να στηρίζουν το χαρακτηρισμό του μνημείου σαν βαπτιστηρίου (GEROLA) δεν βρέθηκαν. Οι ιστορικές και τοπικές συνθήκες όπως και το γενικότερο πνεύμα της περιόδου ερμηνεύουν τα αρχαϊκά στοιχεία.

ΧΑΡΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ

ΤΟ ΕΚΚΛΗΣΙΑΚΙ ΤΟΥ ΑΓ. ΜΑΜΑ ΣΤΟΝ ΚΑΡΑΒΑ ΚΟΥΝΟΥ ΤΗΣ ΜΕΣΑ ΜΑΝΗΣ

Τό μονόχρωμο καμαροσκέπαστο Έκκλησιάκι τοῦ Ἁγ. Μάμα στόν οἰκισμό Καράβα Κούνου στή Μέσα Μάνη εἶναι κτισμένο μέ μεγάλες ἀδρά λαξευμένες πέτρες, λύγα βήσσαλα καί ἄσβεστοκονίαμα. Στή νότια πλευρά του ἀνοίγεται θύρα πού στεφανώνεται μέ ἀνακουφιστικό λύθινο τόξο πάνω ἀπό τό μεγαλιθικό ἀνώφλι της. Ἡ δυτική του πλευρά διατυπᾶται ἀπό μικρή φωτιστική θυρίδα. Στό ἐσωτερικό του σώζονται οἱ πρόβολοι ἐνισχυτικῆς ζώνης πού ἔχει καταπέσει καί ἐρειπωμένο κτιστό τέμπλο. Τμήμα τοῦ τεταρτοσφαίριου τῆς ἀψίδας ἔχει γκρεμισθεῖ.

Ἀπό τό γραπτό διάκοσμο τοῦ ναοῦ διασώζονται σήμερα ἐλάχιστες παραστάσεις κι' αὐτές ἀποσπασματικές. Στό βόρειο τοῦχο, κάτω ἀπό τήν παράσταση τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων σώζεται δυσανάγνωστη, ἀποσπασματική, ἐννεάστιχη ἐπιγραφή, ἀπ' τήν ὁποῖα μπορεῖ νά δια-

βασθεῖ: Μνησθητι κ(ύρ)ι(ε)του | δούλου Νικ[ησ]ρου ... | Ἡλήα τοῦ ... | ...τέ[χ]νων
 ... |—|—|...[ν]σόν τοῦ ... | ἄγ(ίου) μ(α)ρ(τυρ)α Μάμαντος ..... ἐκινε | οθι
 Μ(ηνύ)· Ἀπριλλίου IB NB.INI [κτιώνα].....

Τό σύμπλεγμα πρὶν ἀπό τή λέξη "Ἰνδικτιώνα" δηλώνει προφανῶς τό ἔτος. Τά δύο τελευταῖα ψηφία εἶναι NB πού ἴσοῦται μέ 52. Πάνω ἀπό τό N ὑπάρχει δυσανάγνωστο σύμπλεγμα, προφανῶς τά δύο πρῶτα στοιχεῖα τῆς χρονολογίας, ἡ ὁποῖα θά πρέπει νά ἴσοδυναμεῖ μέ τό 1244. Σ' αὐτή τή χρονολόγηση συνηγοροῦν καί τά τεχνολογικά στοιχεῖα πού θ' ἀναληθοῦν παρακάτω.

Στήν ἀψίδα, διακρίνονται στό τεταρτοσφαίριο Πλατυτέρα, στόν ἡμικύλιονδρο μισοκαταστραμμένοι ὀλόσωμοι μετωπικοί ἱεράρχες στόν ἀρχαῖκό τύπο μέ μονόχρωμα φαιλόνια καί κλειστούς κώδικες καί στήν κόγχη τῆς Πρόθεσης μετωπικός διάκονος. Τήν καμάρα τοῦ ἱεροῦ καλύπτει ἡ Ἀνάληψη. Στή μέση τοῦ τύμπανου τοῦ ἀνατολικοῦ τοῦχου σώζεται τό δεξι χέρι δεόμενης μορφῆς σέ προτομή πού πρέπει νά ταυτισθεῖ μέ τήν Παναγία τῆς Ἀνάληψης, ὅπως εἰκονίζεται σ' αὐτή τή θέση σέ ναούς τῆς Μάνης ἤδη ἀπό τόν Ἁγ. Παντελεήμονα στούς Μπουλαριοῦς. Στό βόρειο ἄκρο τοῦ τύμπανου διασώζεται μέσα σέ μετάλλο ἡ προτομή τοῦ ἀρχάγγελου Ραφαήλ. Οἱ δύο ἄγγελοι τῆς Ἀνάληψης πού συνήθως ἴστανται μαζί μέ τοὺς Ἀπόστολους, ἀπεικονίζονται σέ προτομή μέσα σέ μετάλλια νά πλαισιώνουν τήν Παναγία τῆς Ἀνάληψης, στό τύμπανο τοῦ ἀνατολικοῦ τοῦχου στό γειτονικό ναό τοῦ Ἁγ. Πέτρου στή Γαρδενύτσα. Στόν Ἁγ. Μάμα ὅμως ἤδη οἱ "ἐν ἐσθήσεσι λευκαῖς ἄνδρες" προηγούνται τῶν Ἀποστόλων στήν καμάρα τοῦ ἱεροῦ. Πρόκειται μάλλον γιά σύγχυση τῆς ἰδιορρυθμῆς αὐτῆς διάταξης τῆς Ἀνάληψης στήν περιοχή καί τῆς συχνῆς ἀπεικόνισης ἀγίων σέ προτομή μέσα σέ μετάλλια στό μέτωπο τοῦ ἀνατολικοῦ τοῦχου. Σχετικές εἶναι καί οἱ Ἐπικλήσεις κατά τή θεῖα Λειτουργία στίς ἐπουράνιες Δυνάμεις τῶν Ἀσωμάτων καθῶς καί ἡ ἀφιέρωση κατά τήν Προσκομιδή μεριῶδας "εἰς τιμὴν καί μνήμην τῶν παμμεγίστων Ταξιαρχῶν". Ἀπό τόν

κύκλο του Δωδεκάορτου σώζονται άποσπασματικά ή Γέννηση στο δυτικό τμήμα του βόρειου σκέλους και ή Βάπτιση στο αντίστοιχο του νότιου σκέλους της καμάρας. Από τή Σταύρωση που εικονίζεται στο δυτικό τοίχο έχει άπομείνει ο Ληστής. Στο δυτικό άκρο του βόρειου σκέλους της καμάρας και δίπλα στη Γέννηση, σε θέση που θα μπορούσε να καταλαμβάνει σκηνή του Δωδεκάορτου εικονίζονται όλοσωμοι, μετωπικού οί 'Αγ. 'Ανάργυροι, που τιμούνται ιδιαίτερα στην περιοχή. Από κάτω, στο βόρειο τοίχο έφιππος στρατιωτικός άγγελος καθώς επίσης και στην αντίστοιχη θέση του νότιου τοίχου.

Ο προπλασμός των γυμνών μερών άποδύεται με σκούρα άχρα, τά περιγράμματα με έντονη κόκκινη γραμμή και τά χαρακτηριστικά με μαύρη ένιαία γραμμή. Κόκκινες κηλίδες τονίζουν τά μάγουλα και τά φώτα άποδύονται με άχρόλευκες γραμμές. Στους λεπτούς, ψηλούς λαιμούς στηρίζονται έπιμήκη κεφάλια με στενόμακρα πρόσωπα αρκετά έπίπεδα, που θυμίζουν μορφές άπό τον 'Αγ. Πέτρο Γαρδενύτσας (πρώτος 13ος αί.), τον 'Αγ. Γεώργιο Κουβαρά (τέταρτη δεκαετία 13ου αί.), 'Αγ. Πέτρο στα Καλύβια (δύετορο τέταρτο 13ου αί.) και τοιχογραφίες της Κάτω 'Ιταλίας (12ος-13ος αί.). Η πτυχολογία είναι σκληρή, γραμμική και μοιάζει έντονα με τήν αντίστοιχη στον 'Αγ. Πέτρο στη Γαρδενύτσα. Χαρακτηριστικά είναι και στα δύο γειτονικά μνημετα τά κτενοειδή φώτα άπό τά φορέματα των άγγέλων που κρατούν τή δόξα στην 'Ανάληψη. Οί ιδιαίτερα φιλόλιγνες μορφές, ή έπιτήδευση στην πτύχωση των άκρων των ίματίων, οί έντονες κόκκινες κηλίδες στα μάγουλα μπορούν να θεωρηθούν στοιχεία που πηγάζουν άπό τήν ύστεροκομνηνεα παράδοση. Τό μνημετο άκολουθει τό ύδλο λαϊκότροπο, συντηρητικό ρεύμα που βρίσκουμε και στις τοιχογραφίες του γειτονικού 'Αγ. Πέτρου στη Γαρδενύτσα. Οί έντονες όμοιότητες των τοιχογραφιών στα δύο μνημετα μās έπιτρέπουν να τά θεωρήσουμε έργα του ύδλου ζωγράφου.

ΜΑΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ

ΟΙ ΚΡΗΤΙΚΟΙ ΖΩΓΡΑΦΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΚΟΙΝΟ ΤΟΥΣ:
Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΤΟΥΣ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ

Ἡ προσπάθεια ἀποσκοπεῖ στήν ἀξιολόγηση στοιχείων πού ἐντοπίζονται σέ ἀρχεῖακό ὕλικό καί ἀποτελοῦν ἐνδεικτικές νύξεις γιά τούς τρόπους θεώρησης τῆς ζωγραφικῆς στήν κρητική κοινωνία τῆς βενετοκρατίας. Ἡ μελέτη τῶν συμβολαίων παραγγελίας εἰκόνων ἀλλά καί ἄλλων ἐγγράφων κατευθύνει στήν ἐπισήμανση διαφοροποιήσεων, μέ περίοδο καμπῆς τίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα. Οἱ διαφοροποιήσεις αὐτές καί ἡ ἀπόπειρα αἰτιολόγησής τους θά ἀποτελέσουν ἀντικείμενο τῆς ἀνακοίνωσης.

Οἱ ὅροι τῶν συμβολαίων τοῦ 16ου αἰώνα, μέ τούς περιορισμούς πού ἐπιβάλλουν στούς ζωγράφους, τήν ἔμφαση στήν τεχνική τελειότητα τῶν εἰκόνων, τήν ὑποχρέωση χρήσης συγκεκριμένων εἰκονογραφικῶν προτύπων, τίς μεγάλες παραγγελίες ἀπό ἐμπόρους, πού ὀδηγοῦν στή μαζική ἐκτέλεση εἰκόνων, ὑπογραμμίζουν τή μονομέρεια τῆς σχέσης ζωγράφου καί πελάτη, τήν ἀντίληψη γιά τό βιοτεχνικό χαρακτήρα τῆς ζωγραφικῆς καί τήν ἐμπορικοποίηση τῆς παραγωγῆς της, καθῶς καί τή θεώρηση τοῦ εἰκονογράφου ὡς τεχνίτη μέ συνηθισμένες πρακτικές ικανότητες καί ὄχι ξεχωριστά χαρίσματα. Ἡ ἀντιμετώπιση αὐτή βρῖσκεται σέ πλήρη ἐναρμόνιση μέ τήν ἀποψη γιά τούς ζωγράφους στό Μεσαίωνα στή Δύση καί μέ τίς ἀνάλογες ἀντιλήψεις γιά τήν τέχνη τους.

Οἱ μαρτυρίες τοῦ 16ου αἰώνα ὑποβάλλουν τό συμπέρασμα ὅτι ἔχουν συντελεστεῖ ὀρισμένες οὐσιαστικές ἀλλαγές. Ἀπό κάποιες ἐνδείξεις γιά μεγαλύτερη ἐλευθερία στό ζωγράφο καί γιά περισσότερη ἐμπιστοσύνη στή δημιουργική του ικανότητα, ἀπό σποραδικές κρίσεις γιά τήν ἀξία καί τήν αἰσθητική ποιότητα πινάκων καί κυρίως ἀπό τή δημιουργία ἰδιωτικῶν συλλογῶν μέ μεγάλο ἀριθμό εἰκόνων καί ἄλλων ἔργων διαφαίνεται μιὰ καινούργια ἀντιμετώπιση τοῦ ζωγράφου καί μιὰ νέα συνειδητοποίηση τῆς ζωγραφικῆς ὡς ἀνώτερης τέχνης. Παρόμοιες μεταβολές εἶχαν ἤδη πραγματοποιηθεῖ στή Δύση, μέ τήν καλλιέργεια τοῦ κλασικοῦ πνεύματος καί τήν ἐπανεκτίμηση τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν στήν Ἀναγέννηση. Ἡ εὐνοϊκότερη στάση τοῦ κοινοῦ ἀπέναντι στούς Κρητικούς ζωγράφους καί τήν ἐργασία τους ἀσφαλῶς σχετίζεται μέ τά ἀναγεννησιακά ρεύματα, πού ἐπηρέαζαν σέ πολλά ἐπίπεδα τήν κρητική κοινωνία τῆς ἐποχῆς.

ΚΑΤΙΑ ΛΟΒΕΡΔΟΥ ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

ΟΣΤΕΪΝΑ ΠΛΑΚΙΔΙΑ ΜΕ ΦΥΤΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΙΓΥΠΤΟ.

Στην μικρή αυτή ανακοίνωση παρουσιάζονται μερικά από τα οστέινα πλακίδια με φυτική διακόσμηση του Μουσείου Μπενάκη και εξετάζονται προβλήματα της χρήσεως και της χρονολογήσεώς τους.

Προκειται για πλακίδια που πιθανότατα τοποθετούσαν για διακόσμηση σε ξύλινα κιβωτίδια και που μέχρι τώρα οι μελετητές θεωρούσαν έργα ισλαμικής τέχνης.

Η εξέταση του υλικού, που μαζί με πλακίδια αναλογα ξένων συλλογών ξεπερνάει τα 45 κομμάτια, επέτρεψε να διαπιστωθεί:

- 1) ότι τα διακοσμητικά θέματα που χρησιμοποιούνται στα πλακίδια είναι μόνο δύο: της κληματίδας που ξεφυτρώνει από αγγείο ή από το πλαίσιο του πλακιδίου και του "δένδρου της ζωής".
- 2) ότι υπάρχουν στα πλακίδια αυτά κοινά διακοσμητικά και τεχνοτροπικά στοιχεία με κοπτικά οστέινα πλακίδια, που τα θέματά τους είναι εικονιστικά.
- 3) ότι το πιθανότερο σχήμα των κιβωτιδίων που διακοσμούσαν πρέπει να ήταν αναλογο με των ιταλικών νυφικών κιβωτιδίων του 15ου αιώνα.
- 4) ότι σαρκοφάγοι του 6ου αιώνα από την Ακουιτανία παρέχουν πιθανότατα την θέση των πλακιδίων πάνω στα ξύλινα κιβωτίδια και την μορφή της διακοσμήσεως.
- 5) τέλος ότι πρόκειται πιθανότατα για έργα της χριστιανικής και όχι της μουσουλμανικής μικροτεχνίας της Αιγύπτου, που μπορούν να τοποθετηθούν στο τέλος του 6ου αιώνα και στις αρχές του 7ου.

ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΟΙΚΤΑΓΩΝΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Τυχαία ευρήματα στα θεμέλια οικοδομών της περιοχής Βαρδαρίου και στο οικοδομικό τετράγωνο που ορίζεται από τις οδοὺς Μαβίλη, Παπαρηγοπούλου και Ζεφύρων, έφεραν στο φως κατ'ε καιροὺς τμήματα μεγάλου χριστιανικοῦ οκταγωνικοῦ ναοῦ, η κόγχη του οποίου ανασκάφηκε το 1971 και διατηρεῖται σήμερα στο υπόγειο της οικοδομῆς της οδοῦ Ζεφύρων 9.

Με βάση το φύλλο λεπτομερειῶν του Ν. Θεσσαλονίκης, όπου έχουν αποτυπωθεῖ όλα τα ευρήματα των οικοπέδων της περιοχῆς και πρόσφατες ανασκαφές που διεξήγαγε η 9η Εφερεῖα Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων, ο κ. Α. Κούντουρας προχώρησε στη γραμμική αποκατάσταση του Οικταγώνου του Βαρδαρίου, που υπήρξε τὸ μεγαλύτερο χριστιανικό κτίριο της Θεσσαλονίκης και αποτελεῖσε τὸ κέντρο ενός οικοδομικοῦ συγκροτήματος, με περιβόλο, βαπτιστήριο στη δυτική πλευρῆ και οκταγωνικό μαρτύριο νοτίως του Ιεροῦ.

Κτισμένο με εναλλασσόμενη τειχοδομῖα από μαρμαρίνους δόμους και πλίνθους, τὸ κτίριο αποτελείται από ἕνα ισχυρὸ οκταγωνικό πυρήνα μέσα στον οποίο ανοίγονται ημικυκλικές και ερθογώνιες κόγχες και περιβάλλεται από διπλή στοά. Από τὸ ναὸ αὐτὸ προέρχονται πέντε κορινθιακὰ κιονόκρανα της συλλογῆς Ροτόντας, που χρονολογήθηκαν στο τέλος του 5ου αι., μία βάση και ἕνα επίκρανο παραστάδας και μία βάση γωνιακοῦ κίονα. Τὸ ὅλο συγκροτήμα, που πρέπει να κατασκευάσθηκε στα χρόνια του Ζήνωνος και σχετίζεται ενδεχομένως με τὴ λατρεία του μάρτυρα ἀθλητοῦ Νέστορος, γιὰ τὸν ὅποιο η "PASSIO ALTERA" του Ανωνύμου αναφέρει, ὅτι μαρτύρησε δι' ἀποκεφαλισμὸ κεντὴ στη Χρυσή Πύλη, υπήρξε ἡ ἐκφραση ενός οργανωμένου οικοδομικοῦ προγράμματος στη Θεσσαλονίκη, που περιλάμβανε τὴ μετασκευή της Ροτόντας, τὴν Ἀχειροποιήτου και τὴν Ἀγία Σοφία.

Ὁ βίος του κτιρίου υπήρξε πολὺ σύντομος. Ἐνας μεγάλος σεισμὸς που κατέστρεψε τὴν ἀ΄ φάση της Ἀχειροποιήτου και χρονολογεῖται ± στα 518 μετέβαλε σε ερείπια

μεγάλο τμήμα του Οικταγώνου.

Έτσι η πληροφορία του Ψευδο-Κωδινού, ότι για την ανέγερση του Αγίου Πλάτωνος που έκτισε ο Αναστάσιος Δίκυρος στην Κωνσταντινούπολη, χρησιμοποιήθηκαν δέκα κίονες που μεταφέρθηκαν από τη Θεσσαλονίκη, αποκτά μεγάλη βαρύτητα και φανερώνει τον αντίκτυπο της καταστροφής ενός πολύ σημαντικού κτιρίου, που δεν αποκλείεται να είναι το Οικτάγωνο του Βαρδαρίου.

Στα επόμενα χρόνια η λατρεία του Αγίου Νέστορος μεταφέρεται στην περιοχή του Αγίου Δημητρίου, ενώ μέσα στον 7ο αιώνα αι. επάνω στα ερείπια του Οικταγώνου ιδρύεται μοναστηριακό συγκρότημα. Τότε ο χώρος του μαρτυρίου μετατράπηκε σε υπέκλυστα του λουτρού της Μονής, που ανασκίφηκαν στα θεμέλια οικοδομής της οδού Μαβίλη ΙΒ. Το μοναστήρι αυτό πρέπει να λειτουργήσει στη θέση του αρχαίου οικοδομήματος όλη τη βυζαντινή περίοδο.

Ενδεχομένως ένα Ιβηρίτικο μετόχι με ναό στο όνομα του Αγίου Γεωργίου, που αναφέρεται στη γειτονία της Χρυσής (Πύλης) το Ι4ο και Ι5ο αι. έχει κάποια σχέση με τα ερείπια του κτιρίου που μας απασχολεί.

Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας ένα μικρό λουτρό ιδρύεται στη θέση του Οικταγώνου (Ι6ος αι.), ενώ αργότερα μέσα στο χώρο του αρχαίου συγκροτήματος ιδρύονται τα Τουρκικά Λουτρά "Φοίνιξ", που λειτουργούσαν μέχρι την απαλλοτρίωσή τους το 1980.-

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΝΑ ΑΓΝΩΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΥ

Τα στοιχεία που έχουμε για την περίοδο που ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος έζησε ακόμα στην Κρήτη είναι οπωσδήποτε λίγα και αποσπασματικά. Ιδιαίτερα πτωχά είναι οι γνώσεις μας για την Κρητο-Βυζαντινή τεχνοτροπία του καλλιτέχνη στην οποία - όπως πιστεύουν πια όλοι - θα είχε μάθει να ζωγραφίζει πριν φύγει για την Βενετία. Το μοναδικό "Βυζαντινό" έργο με την υπογραφή "ΧΕΙΡ ΔΟΜΗΝΙΚΟΥ", ο Ευαγγελιστής Λουκάς του Μουσείου Μπενάκη, έχει δημιουργήσει - κυρίως στους ξένους - πολλές αμφιβολίες. Πολύτιμες όμως αρχαιολογικές πληροφορίες επιβεβαιώνουν την ξεχωριστή παρουσία του ζωγράφου στην Κρήτη και ενισχύουν την πεποίθηση του κ. Μ. Χατζηδάκη ότι ο Λουκάς (και δύο άλλα δυτικότερα έργα) είναι νεανική δημιουργία του Θεοτοκόπουλου.

Πρόσφατα επισημάνθηκε μια εξαίσιος τέχνης παραδοσιακή εικόνα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, στενά συνδεδεμένη με τον Λουκά του Μουσείου Μπενάκη, στην οποία αναγράφεται ολόκληρη η υπογραφή του ζωγράφου. Σίγουρα το έργο αυτό είναι η πιο χειροπιαστή και διαφωτιστική μαρτυρία για το νεαρό "μαΐστρο" του Χάνδακα, που βρίσκεται ακόμα στην αρχή της εκπληκτικής του πορείας.

Χ.ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ- ΤΣΙΟΥΜΗ

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΠΕΡΙΣΤΕΡΑΣ ΚΑΙ Η ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΩΝ ΤΡΟΥΛΛΩΝ ΤΟΥ.

Το 1982 έγιναν στερεωτικές εργασίες στο ναό του Αγίου Ανδρέα Περιστερές (έξω από τη Θεσσαλονίκη, στο βουνό Χορτίκτη), για να αποκατασταθούν οι ζημιές που υπέστη ο ναός από τους σεισμούς του 1978. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αυτών είχαμε την ευκαιρία να διερευνήσουμε τις φάσεις που υπάρχουν στο μνημείο και να επιβεβαιώσουμε έτσι καλύτερη άποψή μας ότι ο ναός είναι καλαϊο-χριστιανικό μνημείο μετασκευασμένο στο τελευταίο τέταρτο του 9ου αι.

Όπως είναι γνωστό από το βίο του αγίου Ευθυμίου, ο άγιος ήλθε στην Περιστερά, ύστερα από όραμα, για να βρει το τέμενος του πρωτόκλητου Ανδρέα, που, σύμφωνα με το όραμα, είχε γίνει μάνδρα προβάτων, και να το μεταβάλει σε "φυχόν εργαστήριο". Ο άγιος βρήκε πραγματικά στις Περιστερές (σήμερα Περιστερά) το τέμενος στην κατάσταση που του περιγράφηκε στο όραμα. Ο ίδιος με τους συνοδούς του και με πολλές δυσκολίες, όπως περιγράφει ο βίος, έχτισε το ναό, προσέτοντας για λειτουργικούς πιθανόν λόγους δύο συνεχόμενα περικυκλωτικά.

Ο αρχικό τετράκογχος ναός έχει στην κάτοψη το σχήμα των ρωμαϊκών μανωλιών και καλαϊοχριστιανικών μαρτυρίων. Η στέγασή του με τρούλους δεν ανταποκρίνεται στο αρχικό σχήμα του και οφείλεται στην μετασκευή που έκανε ο άγιος Ευθύμιος. Για να γίνει η μετασκευή αυτή χρειάστηκε να κατασκευασθούν τζεκα που βγαίνουν σαν πρόβολοι στο ύψος περίπου της γένεσής τους. Τα τζεκα αυτά προβλήματισαν ιδιαίτερα το μελετητή του μνημείου Α.Ορλάνδο για την περιεργή και κενυθόδοξη κατασκευή τους, επειδή ο μελετητής πίστευε ότι ο ναός χτίσθηκε στον 9ο αι. με αρχαϊζόντα στοιχεία στην κάτοψη του. Ο ναός όμως, που έγινε πρόχειρα από τον ίδιο τον άγιο Ευθύμιο και τους φίλους του, έχει και άλλες μικρές κακοτεχνίες, επειδή οι κατασκευαστές δεν ήταν έμπειροι και επειδή η νέα στέγαση με τρούλους δεν μπορούσε να εναρμονισθεί εύκολα μ'ένα αρχικό τετράκογχο σχήμα ναού, ο σκοπός πρέπει να σταγαζόταν με θόλους.

Η επισήμανση των φάσεων, οι κακοτεχνίες στα τέξα, που δεν θα έπρεπε να υπάρχουν, αν ο σχεδιασμός του ναού και το χτίσιμό του ήταν ενιαία, και η προσέλληση των περιεκλήσεων στο ναό, που έχει σήμερα διαπιστωθεί με τις έρευνες στην τοιχοποιία, δεν αφήνουν πια καμιά αμφιβολία ότι ο ναός του Αγίου είναι ο παλαιοχριστιανικός ναός που μετασκευάσε στον θ. κτ. ο άγιος Ευθέμιος.

Στο ναό αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών τοιχογραφίες, δυστυχώς αποσκαματωμένες και όχι καλά διατηρημένες. Από αυτές σε μια ενιαία φάση ανήκουν οι τοιχογραφίες που σώζονται στους τρούλους.

Οι τρεις από τους τρούλους του ναού, ανατολικός, δυτικός και νότιος, διακοσμήθηκαν στην κορυφή τους μ'ένα κλάδο μικρό ισοσκελή σταυρό με πλατιά άκρα στις κεφαλές. Οι σταυροί είναι ζωγραφισμένοι απευθείας πάνω στο αρχικό επίχρισμα του ναού, χωρίς τη μεσολάβηση υποστρώματος, με κόκκινο, κεραμιδί χρώμα. Ο τύπος τους είναι ο γνωστός τύπος των μεταλικών σταυρών του θου-Ιου κτ.

Στην κορυφή του κεντρικού τρούλλου του ναού υπήρχε, όπως φαίνεται από τα ελάχιστα ίχνη που σώθηκαν, η μορφή του Χριστού-Παντοκράτορα. Κάτω από αυτόν στο τμήμα του τρούλλου σώζονται δυστυχώς σε κακή κατάσταση, δέκα τρεις απόστολοι (συμπεριλαμβάνεται και ο Παύλος). Οι μορφές κατανέμονται σε σωστή σύνθεση και συμμετρική τοποθέτηση ανάμεσα στα τέσσερα αρχικά παράθυρα του τρούλλου. Στις περισσότερες μορφές σώζονται οι επιγραφές με τα ονόματα των αποστόλων.

Οι απόστολοι εικονίζονται ολόσωμοι, σχεδόν μετακίνοι, με πολύ ελαφριά κλίση κατά τρία τέταρτα. Οι μορφές είναι δυσκνήλογες με ιδιαίτερα μεγάλο κεφάλι και έλλειψη αποσδήποτε απόδοσης του όγκου του σώματος. Οι φωτισμένοι μεγάλοι ήταν, όπως φαίνεται από τα ελάχιστα ίχνη που σώθηκαν, χρυσοί. Η χρωματική κλίμακα είναι απλή, με έντονη χρήση του βαθιού γαλάζιου χρώματος, και ο κέρπος διακρίνεται με ένδη και φυτικά κοσμήματα.

Ενδιαφέρον στοιχείο της εικονογράφησης των αποστόλων είναι η σύνθεση στη βό. πλευρά των αποστόλων Πέτρου και Παύλου που κρατούν ανάμεσα τους το ομοίωμα του ναού. Ο απόστολος Πέτρος κρατεί στο δεξιό χέρι πολύ μεγάλο κλειδί ανέλογο

μ'αυτὸ που κρατᾷ ὁ ῥόδιος ἀπόστολος σε καλαιοχριστιανικὲς σεραφεῖους. Στὴν ἀπέναντι θέση, στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ τυμπάνου τοῦ τρεβλλοῦ, εἰκονίζεται ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας, στὸν ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός.

Σε κάθε σφαιρικὸ τρίγωνο ὑπάρχει ἓνα σεραφεῖν με ἰδιαίτερα μεγάλο κεφάλι. Τὰ μέτωπα τῶν τεσσάρων τέξεων που στηρίζουν τὸν τρεβλλο γεμίζει ἡ ῥόδιε ἐπαναλαμβάνομένη παράσταση. Στὴ μέση δηλαδή περιπέου τῆς ἐπιφάνειας τοῦ τέξευ καὶ μέσα σε διαικκοπτόμενο κύβλο εἰκονίζεται ἓνα ἀνθρωπόμορφο πτηνὸ. Δεξιᾶ καὶ ἀριστερᾶ τοῦ ὑπάρχει ἀπὸ ἓνα μεγάλο φέρι.

Ἡ τοιχογράφηση τοῦ κεντρικοῦ τρεβλλοῦ εἶναι περίεργη τόσο ἀπὸ εἰκονογραφικῆς ὡς καὶ ἀπὸ στυλιστικῆς ἀποψη καὶ δὲν ἔχει σχέση με κανένα ἀπὸ τὰ ὡς τῶρα γνωστὰ μνημεῖα τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου. Ἡ ἐρμηνεῖα τῆς παράστασης καὶ τὰ πρότυπα τῆς εἰκονογράφησης ἀποτελοῦν θέμα περαιτέρω μελέτης.

Χ.ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

ΤΙ ΣΥΝΕΒΗ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 7ου ΑΙΩΝΑ ΣΤΗ ΘΑΣΟ;

Η ανασκαφή παλαιοχριστιανικού κτηριακού συγκροτήματος στη βόρεια ακτή της θάσου, στη θέση Τσουκαλαριό, 1500 μ. δυτικά του λιμένα έδωσε τη δυνατότητα να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις χρήσιμες για την ιστορία του νησιού στις αρχές του 7 αι. (ΑΔ 1973/4, Χρ. 831, 1976, 1978, 1979, 1980). Το κτήριο, στο μέρος που έχει ανασκαφεί, αποτελείται από μεγάλη πλακόστρωτη αφιδωτή αίθουσα, μικρό παρεκκλήσι, λουτρόνα, δωμάτια βοηθητικά, επιμήκεις αίθουσες και διάδρομο με μεγάλα τοξωτά ανοίγματα, που βλέπουν σε εσωτερική αυλή και στη θάλασσα. Τρίχωρη αποθήκη αμφορέων και άλλα δωμάτια, που ανασκάφησαν στο διπλανό οικόπεδο, ανήκουν στο ίδιο κτηριακό συγκρότημα, που έκλεινε από τη μεριά της θάλασσας με τείχος. Τί ήταν το κτήριο αυτό; Αν η συνέχιση της ανασκαφής αποκαλύψει την εκκλησία, από την οποία προέρχονται αρκετά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, δεν θα διστάσουμε να υποστηρίξουμε ότι πρόκειται για μοναστήρι και να το ταυτίσουμε με τη μονή Αρχαγγέλων, την οποία γνωρίζουμε από παλαιοχριστιανική επιγραφή χρησιμοποιημένη σαν σκαλοπάτι σπιτιού στο γειτονικό Ραχώνι (D. Feissel, 10 Συνέδριο Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1980).

Η ίδρυση του συγκροτήματος ανάγεται στον 5 αι., σημαντική επισκευή του στον 6 αι. και η καταστροφή του γύρω στο 620, σύμφωνα με νομίσματα του Ηρακλείου, που βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής του. Το χρονολογικό αυτό σχήμα δεν είναι άγνωστο στη θάσο. Οι ανασκαφές της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής έχουν αποδείξει ότι ο λιμένας καταστράφηκε το 619 ή αμέσως μετά, και ότι ακολούθησε μακρά περίοδος εγκατάλειψής του (Thasiaca 452, BCH 1980, 726 και 1981, 955). Η λεηλασία αυτή της πόλης αποδόθηκε σε κύμα Σλάβων επιδρομών, που σύμφωνα με τα "θαύματα του Αγίου Δημητρίου" "πρώτως έφευρόντων έξ ενός Ήύλου γλυπτάς νήας κατασκευάσαι" και κατά θάλασσαν όπλισαμένους, και πάσαν τήν θετταλίαν και τας περί αύτήν νήσους. .. έκπορθησαι, και άοικήτους, ως εζρηται, πλείστας πόλεις τε και έπαρχίας ποιησαι." (έκδ. Lemerle, I, 175).

Τα ευρήματα στο Τσουκαλαριό δίνουν στοιχεία για μια διαφορετική εξήγηση της καταστροφής: Ο τρόπος που οι κτιστοί πεσσοί των ανοιγμάτων του διαδρόμου κόπηκαν από τη βάση τους και έπεσαν μαζί με τα τόξα χωρίς να διαλυθούν, σαν σε προβολή, πάνω στο έδαφος της αυλής, συμπαρασύροντας

και τους μαρμαρίνους κίονες του εφώστη, δείχνει ότι το πέσιμό τους ήταν ακαρίαίο και ότι προήλθε από ισχυρή σεισμική δόνηση με κατεύθυνση προς τα ΒΑ. Οι πεσσοί με τα τόξα αποτυπώθηκαν ακριβώς και τοποθετήθηκαν στις θέσεις τους. Η μεγάλη αυτή σεισμική δόνηση, που κατάστρεψε το Τσουκαλαριό γύρω στο 620 δεν είναι διαφορετική από την αιτία που κατάστρεψε την πόλη της θάσου στο 619 ή αμέσως μετά. Εντάσσεται επίσης στην περίοδο των μεγάλων σεισμών του 620 περίπου, που περιγράφονται στα "θαύματα του Αγίου Δημητρίου" (έκδ. Lemerle, I, 194), συγκλόνισαν τη Θεσσαλονίκη και κατάρτησαν δημόσια και ιδιωτικά υστερορωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά κτήριά της (Αρχαία Μακεδονία, I, 266). Στην ίδια αιτία οφείλεται και η καταστροφή των μνημείων στους Φιλίππους στις αρχές του 7 αι.

Ενώ η πόλη της θάσου μετά τον σεισμό εγκαταλείπεται από τους κατοίκους της, παρατηρήσαμε ότι στο Τσουκαλαριό αμέσως μετά την καταστροφή του κτηρίου στήνονται πρόχειρες εγκαταστάσεις και γίνονται βιαστικές διευθετήσεις ορισμένων διαμερισμάτων του, για τις οποίες μάλιστα χρησιμοποιήθηκαν ολόκληρα κομμάτια της πεσμένης παλαιοχριστιανικής τοιχοποιίας του κτηρίου. Άρα και στη θάσο συνέβη το ίδιο φαινόμενο, που διαπίστωσε ο Δ. Πάλλας στην Κόρινθο: Μετά την καταστροφή της πόλης από σεισμό (550/551) οι κάτοικοι την εγκατέλειψαν και εγκαταστάθηκαν πρόχειρα για ένα χρονικό διάστημα κοντά στην πόλη και στα ερείπια των μεγάλων εκτός των τειχών εκκλησιών (Byzantino-bulgarica 1981, 299).

Συμπερασματικά λοιπόν μπορούμε να πούμε ότι στη θάσο, στο 619 ή αμέσως μετά, μεγάλος σεισμός κατάστρεψε την πόλη και τα περίχωρά της και ότι οι κάτοικοί της της εγκατέλειψαν και εγκαταστάθηκαν πρόχειρα στα ερείπια μεγάλου παλαιοχριστιανικού συγκροτήματος στο Τσουκαλαριό και σε άλλες περιοχές κοντά στην πόλη, όπως π.χ. στη βασιλική του Εβραιοκάστρου. Έτσι η επιδρομή των Σλάβων στη θάσο θα πρέπει να αποδεδειχθεί από το γεγονός της εγκατάλειψης της πόλης και να ερευνηθεί ανεξάρτητα.

ΛΕΣΚΑΡΙΝΑ ΜΠΟΥΡΑ: ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΩΔΙΚΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΤΡΟΠΑΙΟΦΟΡΟΥ
ΣΤΗΝ ΑΡΓΥΡΟΥΠΟΛΗ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ

Ὁ Κώδικας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἀνήκει στή Συλλογή Χειρογράφων τοῦ Ταμείου Ἀνταλλαγμάτων πού περιήλαθε στό Μουσέτο Μπενάκη μέ τὰ ἐκκλησιαστικά κειμήλια τῶν πρόσφυγν Μικρᾶς Ἀσίας καί Θράκης τό 1930. Ἀποτελεῖται ἀπό 142 φύλλα χαρτιοῦ καί καταγράφει γεγονότα πού χρονολογοῦνται στό διάστημα 1659-1913. Στόν ἕδιο κώδικα ἔχουν μεταγραφεῖ ἔγγραφα μοναστηριῶν τῆς εὐρύτερης περιοχῆς ἢ καί τοῦ Ἁγίου Ὄρους πού ἀνάγονται σέ βυζαντινοὺς ἢ μεταβυζαντινοὺς χρόνους.

Ἐνα μεγάλο μέρος τοῦ Κώδικα περιλαμβάνει πληροφορίες πού κατέγραφε μέ πρωτοφανή σχολαστικότητα ὁ λόγιος μητροπολίτης Χαλδίας καί Χερσιάνων Ἰγνάτιος Φυτιάνος (1717-1734), ἐπί τῶν ἡμερῶν τοῦ ὁποίου ἀνεγείρεται ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου, μητροπολιτικός ναός τῆς Ἀργυρούπολης. Ξεχωριστό ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα μᾶς δίνει ὁ Ἰγνάτιος ἀπό τήν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ, τή διακόσμηση καί τόν ἐξοπλισμό του, πού πραγματοποιοῦνται μέ συνδρομές κατοίκων τῆς περιοχῆς, ἀλλά καί τῶν ἀπανταχοῦ μεταλλορύχων τῆς Τουρκικῆς αὐτοκρατορίας πού ὑπάγοντα στή μητρόπολη αὐτή.

Ὁ ναός ἀνεγείρεται μεταξύ 1723 καί 1726 στή θέση ἑνός καλιότερου, ἀφιερωμένου στήν Ἁγία Τριάδα. Ἔχει διαστάσεις 22 X 24 μ., γυναικωνίτη καί τέσσερα παρεκκλήσια. Τό κεντρικό κλίτος εἶναι ἀφιερωμένο στήν Ἁγία Τριάδα, τό νότιο στόν Ἅγιο Γεώργιο καί τό βόρειο στοὺς Ταξιάρχες. Τά ἐγκαύνια πραγματοποιοῦνται τό 1726, ἀλλά ἡ ἐκκλησία ἀποκτᾶ γραπτό διάκοσμο μόλις τέσσερα χρόνια ἀργότερα, τό 1730. Ὁ Ἰγνάτιος καταγράφει σχολαστικά ὄχι μόνο ἕνα-ἕνα τὰ εἰκονογραφικά θέματα, ἀλλά καί πόσο στοίχισε ἡ ἐκτέλεσή τους, καθώς καί ποιός τή χρηματοδότησε. Συνολικά τό βόρειο κλίτος ζωγράφισε ὁ Χρῆστος Βούλγαρης, ἐνῶ τό κεντρικό καί τό νότιο κλίτος καί τόν τοῦχο τοῦ προαυλοῦ ζωγράφισε ὁ ἱερέας καί οἰκονόμος Χαλδίας Γρηγόριος μέ τό βοηθό του Δούκα Μυτιληναῖο.

Οἱ οἰκοδομικές ἐργασίες στοίχισαν συνολικά 17.582 γρόσια μαζί μέ τὰ ὑλικά, ἐνῶ ὁ ζωγραφικός διάκοσμος στοίχισε 3.629 γρόσια. Ἐνα χρόνο μετά τήν ὀλοκλήρωση τῶν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν κατασκευάστηκε τό τέμπλο, πού στοίχισε 1.412 γρόσια. Χωριστά καταγράφονται οἱ δαπάνες γιά κέντε βημόθυρα, τὰ καρυδένια σανίδια γιά τίς καμάρες τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων, πού ἐπεξεργάστηκε ὁ σκάπητης θεόδωρος, τό χρύσωμα τῶν στύλων τοῦ τέμπλου ἀπό τόν διάκονο ζωγάφο, τὰ ξύλινα ἐπιπλα τοῦ ναοῦ διακοσμημένα μέ σεντέφι καί τίς δώδεκα δεσποτικές εἰκόνες.

Μέ τήν ἕδρα ἀκρίβεια καταγράφει ὁ Ἰγνάτιος τὰ ἀσημένια ἱερά σκευῆ καί φωτιστικά, δύνοντας κατά κανόνα τό βάρος τους, τό ὄνομα τοῦ δωρητῆ, τό χρόνο τῆς δωρεᾶς, καί εἰ-

δικά για τὰ φωτιστικά, τή θέση για τήν όποία προορίζονταν. Τό συνολικό βάρος τών άση-
 μυκών υπερβαίνει τς σαράντα όκάδες, πού ίσοδυναμοῦσαν μέ 4.500 γρόσια.

Πολύ λιγότερα σέ αριθμό καί μέ μικρότερη άγοραστική αξία ήταν τά χαλκίνα είδη,
 κυρίως φωτιστικά, αλλά καί κολυμβήθες, λεκάνες άγιασμοῦ, δίσκοι, λέβητες κλπ. Τό πιό
 σημαντικό ήταν ένας χορός πού ζύγιζε 63 όκάδες, είχε 32 χαλκίνα καντήλια καί 16 είκο-
 νύδια καί στοίχισε 335 γρόσια.

Άρκετά μεγάλο ένδιαφέρον παρουσιάζουν οί περιγραφές έκκλησιαστικῶν κεντημάτων
 καί άμφών. Άνάμεσα σ'αυτά ξεχωρίζει μιá κεντητή εικόνα τοῦ Άγίου Γεωργίου, πού ά-
 ποτελοῦσε λάβαρο, παντιέρα, ὅπως τήν αναφέρει ὁ κώδικας καταχρύσωτη, "κεκοσμημένη λά-
 θοις ποικιλοχρόοις", έργο τῆς φημισμένης κεντήστρας θεοδοσίας τοῦ Κασμπούρη.

Ἡ ἴδια ἡ έκκλησία τοῦ Άγίου Γεωργίου σωζόταν σέ κατάσταση έρείπῶν μέ ἔχνη από
 τό ζωγραφικό της διάκοσμο τό 1967, ὅταν τή φωτογράφησε ὁ Anthony Bryer. Άγαθή τύχη
 διέσωσε τά πιό αξιόλογα από τά έργα πού μέ τόση φροντίδα κατέγραφε ὁ Ἰγνάτιος φυ-
 τιάνος. Περιλαμβάνονται σήμερα στίς συλλογές τοῦ Μουσείου Μπενάκη. Χάρη στόν κώδικα
 τοῦ Ἰγνατίου φυτιάνου μποροῦμε νά φανταστοῦμε τά έργα πού σώθηκαν στό χώρο για τόν
 ὅποιο έγιναν καί νά σχηματίσουμε μιάν εικόνα τοῦ πλούτου καί τῆς άκμῆς τών Ἑλλήνων
 τοῦ Πόντου τόν 18ο αἰώνα.

ΠΑΥΛΟΥ Μ. ΜΥΛΩΝΑ: ΚΥΡΙΑΚΑ ΣΚΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΟΙ ΙΣΑΞΙΟΙ ΝΑΟΙ ΣΤΟ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

Στό "Άγιον Όρος υπάρχουν όκτώ άναγνωρισμένες άρχέτυπες ή έιδιόρρυθμες σκήτες με μορφή πολύχνης - "Άγία Άννα, Καυσοκαλύβια (Μ.Λαύρα), Πρόδρομος ("Ιβήρων), "Άγ. Δημήτριος (Βατοπεδίου), Νέα Σκήτη ή τοϋ Πύργου καί ό "Άγιος Δημήτριος τοϋ Λάκκου ("Άγίου Παύλου), τοϋ Εϋαγγελισμοϋ (Ξενοφώντος), τοϋ "Άγ. Παντελεήμονος (Κουτλουμουσίου) καί τέσσερις κοινοβιακές, με μορφή κλειστοϋ μοναστηριακοϋ συγκροτήματος' οί τρεις εϋναι σλαυικές - Βογορόδιτσα ("Άγ. Παντελεήμονος), Προφ. "Ηλίας (Παντοκράτορας), "Άγ. Άνδρέας (Βατοπεδίου) - καί μία ρουμανική - ό Πρόδρομος (Μ.Λαύρας). Οί τέσσερις τελευταίες δημιουργήθηκαν κατά τό δεϋτερο μισό τοϋ 19ου αί. καί πηραν μορφή μονής γιατί φιλοδοξούσαν νά προαχθού: σέ κυρίαρχες μονές.

Θά ήταν πάντως δύκαλο νά μνημονεύσουμε καί άλλα κελλιωτικά άθροίσματα (ό όρος όφείλεται στόν Κ.Βλάχο, σ.181): Προβάτα, "Άγ. Βασίλειος Κερασιās, "Άγιοι "Απόστολοι Κερασιās, Προφ. "Ηλίας Καρμηλίου, Καροϋλι, "Άγία Τριάδα Χελανδαρίου. "Η άκόμη παλαιότερα μονόδρια ή έγκαταλελειμμένες μονές, τών όποιών ένας ναός έκαιξε τόν ρόλο Κυριακοϋ τής έπίσημης σκήτης: "Άγ. Βασίλειος Χελανδαρίου, Παλαιομονάστηρο Ρωσικοϋ. Τέλος συγκροτήματα δημιουργημένα στό πρόσφατο παρελθόν από τούς Ρώσους: Χρουμίτσα, Νέα Θηβαΰς ή Γουρουνοσκήτη.

Οί αντίστοιχοι ναοί έχουν τά έξης χαρακτηριστικά:

1. "Άγία Άννα - άρχικός ναός πρό τοϋ 17ου αί., δικιόνιος "με τροϋλλο, νάρθηκα καί προϋλαίο" (Barskij 47), πιθανότατα άνευ χορών. 1666 διεϋρυνση από Βάρδαλη (Κομνηνός 20 Βλάχος 180), κατασκευή δεξιού χοροϋ 1728 (Σμυρνάκης 412), άλλαγή από νάρθηκα σέ δικιόνιο λιτή 1804.

2. "Άγία Τριάς (Καυσοκαλυβίων) - άναφέρεται από τόν Κομνηνό (1701) καί Barskij (1745). Σταυροειδής με τροϋλλο, άβαθεΰς χορούς, μία προέχουσα άψίδα ιεροϋ, άλλαγή νάρθηκα σέ μεγάλη μονόχωρη λιτή με τροϋλλο καί πλάγια τρύβηλα 1804. "Ιστορηση κυρίως ναοϋ τελευταίο τέταρτο 18ου αί. (Βλάχος 179), λιτής 1804.

3. "Αποτομή Τιμίου Προδρόμου ("Ιβήρων) - Σύνθετος τετρακιόνιος με τροϋλλο καί χορούς, δικιόνιο λιτή με τροϋλλο (1779). "Ιστορηση (1799). "Υπήρχε στήν σκήτη άρχαιότερο κυριό από τών Γεννεθλίων τοϋ Προδρόμου.

4. "Άγιος Δημήτριος (Βατοπεδίου) - Κατά τήν (άπίθανη) παράδοση χτίστηκε από τόν "Άγιο Δημήτριο πρό τοϋ 306 (Σμυρνάκης 449). Πιθανή έδρυση, λόγω ρυθμολογικών στοιχεών 11ος-12ος αί. Σύνθετος τετρακιόνιος, με άπλό νάρθηκα (Barskij 219, ... με τροϋλλο καί τέσσερις μαρμάρινες κολώνες στό έσωτερικό καί νάρθηκα). Τό 1796 μετατροπή τοϋ νάρθηκα σέ λιτή. "Ιστορηση ναοϋ 1755, λιτής 1806, προσθήκη έξωνάρθηκα 1796.

5. Γεννέσιο τής Θεοτόκου (Νέα Σκήτη) - 1760. όμοιος με τών Καυσοκαλυβίων. Σταυροειδής με τροϋλλο, άβαθεΰς χορούς, μία προέχουσα άψίδα ιεροϋ. Δικιόνιος λιτή με ξύλινη στέγη.

6. Άγιος Δημήτριος (του Λάκκου) - Νεόδημητο Κυριακό 1899. Μονόχωρος, δρομικός με τρούλλο - χορούς, μιά άψίδα έεροϋ, μονόχωρη λιτή με τυφλό ήμισφαιρικό τρούλλο καϋ κωδωνοστάσιο επί προστώου.
7. Εϋαγγελισμός (Ξενοφώντος) - Κυρίως ναός 1766. Σύνθετος τετρακιδόνιος με χορούς καϋ μοναδική προέχουσα άψίδα. 'Ο νάρθηκας άντικαταστάθηκε τό 1901 άπό τετραστή- ρικτη λιτή με κεντρικό τρούλλο καϋ θολοσκειπή έξωνάρθηκα.
8. Άγιος Παντελεήμων (Κουτλουμουσιου) - 1790. Σύνθετος τετρακιδόνιος με τρούλλο καϋ μιά προέχουσα άψίδα, άβαθεϋς χορούς, μονόχωρη λιτή με τυφλό ήμισφαιρικό τρούλλο.
9. Θεομήτορας (Βογορόδιτσα) - Παλαιότερος (≈ 1750) δίχωρος όρθογωνικός, με τρούλλο καϋ μονόχωρη λιτή με τυφλό τρούλλο. Νεώτερος 1820, σταυροειδής με τρούλλο καϋ προ- σθήκη λιτής με τρούλλο τό 1847.
10. Πρόδρομος (Λαύρας) - 1864. Ρουμανικός τύπος με χορούς κεντρικό τρούλλο, τρούλλο ύπεράνω τοϋ έεροϋ καϋ τρούλλο στήν λιτή.
11. Άγιου Άνδρέου (Σεράγιον) - 1867-1899. Πελώριος (ό μεγαλύτερος ναός τών Βαλκα- νίων), Ρωσικης άναγεννησιακης ρυθμολογίας, με πολλαπλούς τρούλλους καϋ ένωματωμένο κωδωνοστάσιο.
12. Προφήτης 'Ηλλας (Παντοκράτορας) - 1881-1900. Συνδυασμός σταυροειδοϋς πεντάτρου- λου, με δρομική διάταξη κιδων έσωτερικά, όπως στο καθολικό τοϋ Άγιου Παύλου.
13. Άγιος Γεώργιος Προβάτας - 1631, έστόρηση 1635, τύπος μονόχωρος όρθογωνικός κλπ. που κατατάξαμε ώς Δ5, στο περυσινό Συμπόσιο.
14. Άγιος Βασίλειος (Κερασιᾶς) - αναφέρεται άπό τόν Βarskij(51) ότι τό 1745 χτιζόταν άκόμα.
15. Άγιοι Άπόστολοι (Κερασιᾶς) - αναφέρεται άπό τόν Κομνηνό (1701) 21.
16. Άγιος Γεώργιος (Καρουλλίου) - Αναφέρεται άπό τόν Βarskij (1745) 48,49.
17. Άγία Τριάς (Χελανδαρίου) - Αναφέρεται άπό τόν Βarskij (1745) σ. 247. Έχει άνα- κολυωθή στο περυσινό Συμπόσιο ώς τύπος Δ.5.
18. Ανάληψις τοϋ Σωτήρος (Μονύδριο Άγ.Βασιλείου Χελανδαρίου) - Παλαιότατος βυζαν- τινός τύπος, έως 11ος-12ος αί. τετρακιδόνιος με τρούλλο, χωρίς χορούς καϋ με άπλό νάρθηκα.
19. Παλαιομονάστηρο (Ρωσικου) - 'Ο παλαιός ναός, που φαίνεται στο σχέδιο τοϋ Βarskij, δέν ύπάρχει πιά. Έχει άντικατασταθή άπό νεώτερο ναό (1870), ρωσικης άναγεννησιακης ρυθμολογίας. Έπιμήκης δρομικός κυλινδρικός θόλος φέρει προέχοντες χορούς, τετραγωνι- κούς έξωτερικά καϋ τρούλλο στήν συνάντηση τών κεραιών. Μοναδική άψίδα έεροϋ, τρουλλύ- σκο στήν λιτή καϋ προστώο.

ΙΔΙΟΤΥΠΟΣ ΤΡΙΚΛΙΤΟΣ ΝΑΪΣΚΟΣ ΣΤΙΣ

ΦΘΙΩΤΙΔΕΣ ΘΗΒΕΣ (ΝΕΑ ΑΓΧΙΑΛΟΣ)

Κατά ερευνητική ανασκαφή που έγινε το 1982 σε ιδιωτικό οικόπεδο στη Νέα Αγχίαλο αποκαλύφθηκε τρίκλιτος ιδιότυπος ναΐσκος.

Η ιδιοτυπία του οφείλεται: α' στο ότι σαν βόρειο τοίχο έχει τοτείχος της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών και σαν ανατολικό τη δυτική πλευρά ενός τετράγωνου πύργου της οχύρωσης. β' ένεκα της τοποθέτησής του αυτής δεν έχει ημικυκλική αφίδα, αλλά τετράγωνη κόγχη. Και γ' δεν έχει στυλοβάτες, ούτε κιονοστοιχίες, αλλά στη θέση των στυλοβατών ανοίγονται συνεχείς αυλακές, σ' όλο το μήκος των κλιτών, στους οποίους ήταν προσαρμοσμένα ξύλινα φράγματα, όπως αποδεικνύουν τα άφθονα υπολείμματα καμένων ξύλων που βρέθηκαν σ' αυτούς.

Ο ναΐσκος έχει μικρές διαστάσεις: εσωτερικό μήκος 6.90 μ. και πλάτος 5.95 μ. Το μεσαίο κλίτος έχει διπλάσιο πλάτος από τα πλάγια κλίτη.

Το Ιερό είναι στο ίδιο επίπεδο με το πάτωμα των κλιτών. Δύο μικρές υποδοχές που ανοίγονται στο πλακόστρωτο του μεσαίου κλίτους δείχνουν ότι εκεί στηριζόταν ελαφρό ξύλινο φράγμα. Η είσοδος στο Ιερό δηλώνεται με ένα ορθογώνιο παραλληλόγραμμο πλαίσιο στον άξονα του μεσαίου κλίτους, από το οποίο λείπει σήμερα ο διακοσμητικός κάμπος. Από την έλλειψη οποιουδήποτε στοιχείου στήριξης της άγιας τράπεζας εξάγεται ότι αυτή θα ήταν φορητή. Δίπλα και νότια του πλαισίου της εισόδου του Ιερού σχηματίζονται, πάνω σε μια μεγάλη πλάκα του πατώματος, τέσσερες τετράγωνες υποδοχές με οπή και αυλάκι μολυβδοχρησης, που δηλώνουν τη θέση ενός μικρού άμβωνα. Τέλος στο δυτικό τέρμα του μεσαίου κλίτους, μπροστά από την είσοδό του, σώζεται μαρμαροθέτημα μέσα σε τετράγωνο πλαίσιο.

Από το τρόπο της όλης κατασκευής, από τήν έλλειψη στυλοβαφών, από τον διαχωρισμό των κλιτών και του Ιεροϋ με ξύλινα φράγματα, από το όρυγμα για τα λείψανα μάρτυρος, από το είδος του άμβωνα, από τήν κινητή αγία τράπεζα, από τις νυπογραφίες που περι συλλέχτηκαν και που σώζονται ακόμη στις επιφάνειες των τοίχων και από το ότι ο ναϊσκος είναι κτισμένος έξω από το τελός της αρχαίας πόλης, πράγμα που σημαίνει ηρεμία και ειρήνη στη χώρα (PAX ROMANA), βγαίνει ότι μπορεί, με μεγάλη πιθανότητα, να χρονολογηθεί στους πρώτους παλαιοχριστιανικούς αιώνες, πριν αρχίσουν να κτίζονται οι μεγάλες βασιλικές και θα χρησίμεψε για τις θρησκευτικές ανάγκες των λίγων ακόμη χριστιανών των Φθιωτίδων Θηβών.-

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΝΤΟΣΤΟΓΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ : ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΚΥΝΗΓΩΝ ΠΑΝΟ
ΣΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΑΓΓΕΙΑ.

Τα βυζαντινά κεραμικά σε όλη τη διάρκεια της παραγωγής τους, από τον 7ο αιώνα έως και τον 15ο, διακοσμούνται στην εσωτερική επιφάνειά τους με παραστάσεις από το ζωϊκό και φυτικό κόσμο, που αποδίδονται με σχηματοποιημένο και φορμαλιστικό τρόπο.

Οι ανθρώπινες παραστάσεις είναι πιο σπάνιες και μεμονωμένες· τα πιο παλιά δείγματα αποδίδονται με σφραγιστή τεχνική γύρω στο 800-900.

Αργότερα, γύρω στο τέλος του 12ου αιώνα, οι ανθρώπινες παραστάσεις κάνουν να είναι μεμονωμένες· πληθαίνουν και απεικονίζουν κυρίως οπλισμένους πολεμιστές ή κυνηγούς με μακριά βοστρυχωτά μαλλιά, ριγμένα στους ώμους και στις πλάτες, που φορούν χαρακτηριστικές στολές. Οι παραστάσεις αυτές διακοσμούν την εσωτερική επιφάνεια ρηχών πιάτων με ανοικτά τοιχώματα και χαμηλή δακτυλίσχημη βάση ή κύπελλων με ψηλό πόδι και στρογγυλά τοιχώματα. Τέτοια αγγεία με ανθρώπινες μορφές έχουν βρεθεί στην Αγορά, στη Κόρινθο, στη Θήβα, στη Σπάρτη κλπ.

Η διακόσμηση δεν περιορίζεται μέσα σε κεντρικό μετάλλιο, ούτε μέσα σε φαρδιά στολισμένη ταινία, που περιτρέχει το χερίδι. Η ελεύθερη ανάπτυξη του θέματος στο αγγείο, η συχνότητα των ανθρώπινων παραστάσεων και οι στρωματογραφικές ενδείξεις των ανασκαφών της Αγοράς και της Κορίνθου αποτέλεσαν τα όρια μιάς ομάδας κεραμικών, που ο CHARLES MORGAN ξεχώρισε και ονόμασε FREE STYLE.

Παράλληλα ο A.H.S MEGAW μελετώντας μετά τον T.RICE την κεραμική από τις ανασκαφές του Ιπποδρόμου της Κωνσταντινούπολης και ιδιαίτερα τη προερχόμενη από τα λουτρά του Ζεύξιππου, διακρίνει ένα ξεχωριστό εργαστήριο κεραμικής (ZEUXIPPUS WARE), όπου δίνεται η δυνατότητα να ενταχθεί και το FREE STYLE του MORGAN.

Σ' αυτή την ομάδα είναι δυνατόν να ενταχθούν τα όστρακα T. 2543, T. 2546, T. 2552, T. 2554, T. 2561, T. 145, T. 159α, T. 128 και το ακέρατο κύπελλο T. 108, που βρίσκονται στο Βυζαντινό Μουσείο.

Προέρχονται από τη θήβα, τον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης, τη Κύπρο κλπ., χωρίς στρωματογραφικές ενδείξεις.

Τα όστρακα ανήκουν σε ρηχά πιάτα με χαμηλή δακτυλίσχημη βάση, ενώ από τη διάκδοση σώζονται τμήματα από ανθρώπινες μορφές (στο κύπελλο T.108 σώζεται ολόκληρη). Φορούν στολές που μπορούν να διακριθούν σε δυο είδη : α) εφαρμοστές κάλτσες που αποδίδονται με δικτυωτό πλέγμα και φούστες και β) ολόσωμες εφαρμοστές φόρμες, που αποδίδονται με γυάλωμα στο χρώμα της ωμής όμπρας.

Ο οπλισμός τους αποτελείται από ασπίδες σε διάφορα μεγέθη, ξίφη και αιχμηρά δόρατα.

Οι παραστάσεις αποδίδονται με χαρακτή και επιπεδόγλυφη τεχνική, τα δε γυαλώματά τους κυμαίνονται από την ώχρα έως το πράσινο του Νεβού και το κίτρινο της Νεάπολης. Οι στολές και ο οπλισμός που φέρουν οι μορφές, καθώς και η επιτυχημένη απόδοση της γρήγορης κίνησης τους οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για άτομα που πολεμούν ή βρίσκονται αντιμέτωπα με άγρια ζώα.

Παρόμοια θέματα συναντάμε στα ελεφάντινα υπατικά δίπτυχα (5ος-8ος αιώνας), στις τοιχογραφίες του κλιμακαστασίου της Αγίας Σοφίας στο Κίεβο (αρχές ΙΙου αιώνα), στα χειρόγραφα κλπ., που δεν μπορούν όμως να συγκριθούν με τα κεραμικά, ούτε ως προς την απόδοση των μορφών, ούτε ως προς τη χρονολόγησή τους.

Εύλογα λοιπόν τίθεται το ερώτημα, ποιές μνήμες χαράζει πάνω στην ομάδα αυτών των αγγείων ο κεραμίστας του τέλους του Ι2ου αιώνα.

Τις μνήμες ενός λαμπρού Ιπποδρόμου, όπου γινόταν αναπαράσταση κνηγιών αγρίων ζώων η μαχών. Τις μνήμες των ακριτικών τραγουδιών και του έπους του Διγενή Ακρίτα του Ι0ου αιώνα. Ή μήπως συνεχίζει τη μακραίωνη παράδοση της απομίμησης καλαιδέριων προτύπων;

ΘΑΝΑΣΗ ΠΑΛΙΟΥΡΑ - ΧΡΗΣΤΟΥ ΚΑΤΣΙΜΠΙΝΗ
 ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
 ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΑΡΑΣΟΒΑΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ

Ανάμεσα στα πολλά σπηλαια-άσκηταριά, που υπάρχουν στις από- κρημες πλαγιές της Βαράσοβας, μέγιστο ενδιαφέρον παρουσιάζει εκείνο του Αγίου Νικολάου. Βρίσκεται στη νότια πλευρά πάνω από τη θάλασσα και διασώζει μέχρι σήμερα το σχήμα του μονόχωρου ναού, τα θεμέλια των κελλιών που υψώνονταν εγκάρσια κι έφραζαν το εύρύχωρο άνοιγμα του σπηλαίου, τήν όρθογώνια δεξαμενή, άποτμή- ματα κιονίσκων και ανάγλυφων θωρακίων της μεσοβυζαντινής περιόδου και άλλα αρχιτεκτονικά στοιχεία πολύτιμα για μιá απόπειρα θεωρη- τικής αναστήλωσης του συγκροτήματος.

Στη βορειοανατολική πλευρά του σπηλαίου και σε ύψος 40 περί- που μ. υπάρχει και δεύτερη σπηλιά. Από τις υπάρχουσες ένδειξεις γίνεται φανερό πώς έπικοινωνούσε το κάτω συγκρότημα και ή σπηλιά επάνω με τη βοήθεια ξυλοκατασκευής. Σε περίοδο που το μοναστήρι διέτρεχε κίνδυνο από τις έπιθέσεις πειρατών που παρέπλεαν τον Πατραϊκό, οι μοναχοί ανέβαιναν στην επάνω σπηλιά και τραβώντας κάποια ένδιάμεση σκάλα ένοιωθαν άσφαλισμένοι.

Στην ανακοίνωση παρουσιάζεται με σχέδια μιá υποθετική ανα- παλαίωση των χώρων του μοναστηριακού συγκροτήματος και γίνεται προσπάθεια για μιá προσέγγιση της πιθανής αρχιτεκτονικής διάρθρω- σής του κάτω σπηλαίου με το επάνω.

ΝΑΥΣΙΚΑ ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΥ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΟΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΚΟΣΜΟ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΕΤΡΟΥ ΣΤΑ ΚΑΛΥΒΙΑ ΚΟΥΒΑΡΑ ΑΤΤΙΚΗΣ ΚΑΙ Η
ΚΤΗΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ

Στα τέλη του 1978 άρχισε στον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια Κουβαρά ο καθαρισμός των τοιχογραφιών από συνεργείο του Κέντρου Συντηρήσεως Αρχαιοτήτων και ολοκληρώθηκε το 1981.

Στην αψίδα του ιερού αποκαλύφθηκε παλαιότερο στρώμα τοιχογραφιών με συλλειτουργούντα ιεράρχη (σώζεται μικρό μόνο τμήμα της μορφής) αρκετά χαμηλότερα και σε μικρότερη κλίμακα από τον άγιο Νικόλαο του δευτέρου στρώματος.

Δε φέρει ωμοφόριο, και η τεχνοτροπία αυτής της τοιχογραφίας μοιάζει πολύ με την τεχνοτροπία ορισμένων τοιχογραφιών του δευτέρου στρώματος, όπως είναι οι ολόσωμοι ιεράρχες της Πρόθεσης και άλλες μορφές του ναού που παρουσιάζουν κάποια ογκηρότητα. Φαίνεται λοιπόν πως η πρώτη αυτή μάλλον περιορισμένη τοιχογράφηση του μνημείου δεν απέχει πολύ χρονικά από τη δεύτερη. Ελάχιστα ίχνη του πρώτου αυτού στρώματος διακρίνονται και στη νότια κεραία του σταυρού.

Στο νότιο τμήμα της καμάρας της δυτικής κεραίας διατηρείται το κατώτερο μέρος της παράστασης της Βαΐοφόρου. Επισημαίνουμε το θέμα του "SPINARIO", κλασική επιβίωση που απαντά συχνά στη Βαΐοφόρο και κυρίως σε έργα που έχουν σχέση με την τέχνη της Κων/πολης και σπανιότερα σε επαρχιακά μνημεία.

Στο βόρειο τμήμα της ίδιας καμάρας η εις Άδου Κάθοδος διατηρείται σε κακή κατάσταση. Ο Χριστός πατέρ πάνω στον αλυσοδεμένο Άδη (μορφή χοντροκομμένη και σχηματοποιημένη) και, στραμμένος δεξιά, σύμφωνα με τον παλαιότερο εικονογραφικό τύπο (μέχρι τον ΙΙο αι.), ανασύρει τον Αδάμ από τη σαρκοφάγο. Πίσω από τον Αδάμ διακρίνεται η Εύα και ο Άβελ που εικονίζεται συχνά σε τοιχογραφίες από το Ι3ο αι. και ύστερα.

Στο θουρνικό του ΝΔ. γωνιακού διαμερίσματος διακρίνονται ίχνη της παράστασης των

τριών παιδων εν καμίνω, και στο βόρειο τζξο του αποκαλύφθηκαν οι μορφές των στρατιω-
τικών αγίων Σέργιου και Βάκχου. Απέναντι, στο νότιο τζξο του ΒΔ. γωνιακού διαμερι-
σματος, εικονίζονται ο άγιος Φλώρος και δίδυμός του αδελφός Λαύρος (δεν σώζεται η
επιγραφή). Κρατούν στα χέρια τους εργαλεία, σύμβολα της δουλειάς τους* ήταν λιθοξόδοι.

Στο νότιο τζξο του τριβήλου εικονίζονται οι θεραπευτές άγιοι Παντελεήμων και Ερ-
μόλαος, στο μεσαίο τζξο οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός με ένα μετάλλιο αγίας στο κέν-
τρο, και στο βόρειο τζξο ο άγιος Κήρυκος και οι άγιες Μαρίνα και Κυριακή.

Στο νότιο τζξο, στις σκηνές της Δευτέρας Παρουσίας που ήταν ήδη ορατές και έλαμψαν
με τον καθαρισμό, προστέθηκαν στον ανατολικό τοίχο, κάτω από τη δέηση του τυμπάνου,
το σύμπλεγμα των τεσσάρων Ευαγγελιστών ("το τετράμορφο του Θεού"), αριστερά για τον
Βεατή, ο Αδάμ που προσκυνά το θρόνο της Ετοιμασίας, και δεξιά σκηνές από την Κόλαση
που συνεχίζονται στο νότιο τοίχο (ελάχιστα γχνη). Στο βόρειο τοίχο διακρίνονται γχνη
από τον Παράδεισο (Πύλη με το εξαπτέρυγο και η μορφή του Αβραάμ). Στο κάτω δεξιό μέ-
ρος της παράστασης έχει προστεθεί σ' ένα λεπτό στρώμα αμμοκονιάματος μια μεγάλη επι-
γραφή από την οποία δυστυχώς δε διαβάζονται παρά σποραδικά μερικές λέξεις.

Το πιο σημαντικό όμως αποτέλεσμα του καθαρισμού ήταν η αποκάλυψη της χρονολογίας
της τοιχογράφησης του ναού (ανάμεσα στο κεντρικό και νότιο τζξο του τριβήλου), Ε'
ινδικτικών του 1232, και αριστερά και πάνω από το μεσαίο τζξο του τριβήλου, της
συνέχειας της αφιερωτικής λόγιας επιγραφής, που μας παραδίδει το όνομα, τον τόπο της
καταγωγής και την ιδιότητα του δωρητή του ζωγραφικού διάκοσμου της εκκλησίας.

Η ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΒΑΣΙΛΑΜΩΝΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΠΡΩΤΟ ΤΟΥ ΠΑΠΙΚΙΟΥ ΘΕΟΔΟΣΙΟ

Ἡ παραπάνω ἐπιστολή πρωτοδημοσιεύτηκε στὰ 1686, ἔπειτα στήν Ρ.Γ. 138 καί στό Σύνταγμα τῶν θελῶν καί Ἱερῶν Κανόνων τῶν Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλή, Ἀθήνα 1854. Ἡ σημασία της γιά τό Παπικίον Ὄρος, δεύτερο μετά τό Ἅγιον Ὄρος μεγάλο βυζαντινῶ μοναστικῶ κέντρο στό χῶρο τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπικράτειας, ἐντοπίζεται στά στοιχεῖα πού εὐρύνουν τό ἱστορικῶ πλαίσιο τοῦ χῶρου καί λιγότερο στόν κανονολογικῶ χαρακτήρα της. Μᾶς δίνει πρῶτα τό ὄνομα τοῦ "καθηγητοῦ τῶν κατὰ τό Παπικίον μοναστηρίων" κυροῦ θεοδοσίου "καθηγητῆς" μέ τήν ἔννοια τοῦ "Πρώτου", ὅπως καί στό Ἅγιον Ὄρος, ἀφοῦ μολυβδόβουλο τοῦ ΙΟ^{ου} - ΙΙ^{ου} αἰ. μᾶς πληροφορεῖ γιά τήν ὕπαρξη τοῦ θεοδοσίου στό Παπικίον. Ἐπειτα μᾶς δίνει περίληψη ἐπιστολῆς τοῦ θεοδοσίου πρὸς τόν θεόδωρο Βασιλαμῶνα, σύμφωνα μέ τήν ὁποία μερικοί ρασσοφόροι "ἀναγκάσθησαν νά ἀποκάρσωνται δι' ἀποκάρσεως" ἔχουν σοβαρές ἀντιρήσεις γιά τόν τρόπο τοῦ ἀναγκαστικοῦ μετασχηματισμοῦ τους σέ μοναχοῦς, πράγμα πού δίνει τήν ἀφορμή στόν θεόδωρο γιά τήν ἐρμηνευτικῆ συλλογιστικῆ του "περὶ ρασσοφορούντων".

Τά ἱστορικῶ στοιχεῖα γιά τό Παπικίον στό κείμενο τοῦ Νικήτα Χωνιάτου μᾶς ἐπιτρέπουν τήν ταύτιση τοῦ προσώπου πού δέν ἀναφέρεται ὀνομαστικά στήν ἐπιστολή τοῦ θεοδοσίου μέ τόν Ἀλέξιο Κομνηνό, νόθο γιό τοῦ Μανουήλ Α' Κομνηνοῦ, πού ἀναγκάστηκε νά καρεῖ μοναχός στό Παπικίον ἀπό τόν Ἰσαάκιο Β' Ἄγγελο. Τό ἱστορικῶ γεγονός τοποθετεῖται στά ΙΙ91 καί προσδιορίζεται συνεπῶς τό ἔτος συγγραφῆς τῆς ἐπιστολῆς τοῦ θεοδώρου Βασιλαμῶνος.

ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΙΤΖΗ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΦΥΑΛΩΜΕΝΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΕΡΡΕΣ

Από την αποχωμάτωση του χώρου γύρω από την Παλαιά Μητρόπολη των Αγίων Θεοδώρων στις Σέρρες προέρχεται πλούσιο υλικό εφύαλωμένης κεραμικής, που η ταξινόμηση και η μελέτη του παρουσιάζει ενδιαφέρον και συμπληρώνει τις γνώσεις μας γι' αυτό το σημαντικό κέντρο στους βυζαντινούς χρόνους. Το υλικό αυτό δεν έχει στρωματογραφικές ενδείξεις γι' αυτό η χρονολόγησή του ακολούθησε ανάλογα γνωστά χρονολογημένα παραδείγματα. Την αδυναμία αυτή αντισταθμίζει η ποικιλία των τύπων, που δίνει αντιπροσωπευτική εικόνα της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής στις Σέρρες και παρέχει τη δυνατότητα διερεύνησης της εγχώριας παραγωγής* επιτρέπει ακόμη την ανίχνευση των σχέσεων της κεραμικής των Σερρών με άλλα βυζαντινά κέντρα στον Βαλκανικό χώρο.

Στην κεραμική των Αγίων Θεοδώρων αντιπροσωπεύεται με λίγα θραύσματα η ομάδα των αγγείων, που είναι καμωμένα με άσπρο πηλό και χρονολογούνται στα χρόνια της Μακεδονικής δυναστείας* ένα από αυτά ανήκει στα πολυτελή πολύχρωμα γραπτά αγγεία (polychrome).

Η ομάδα των αγγείων με τη λεπτή χάραξη, που γενικά χρονολογείται στα τέλη του 11 και στο α' μισό του 12 αι. αντιπροσωπεύεται με αρκετά θραύσματα, από τα οποία μερικά έδιναν στοιχεία για να συμπληρωθούν ολοκληρωμένα αγγεία. Υπάρχουν ακόμη παραδείγματα όπου η λεπτή χάραξη του διακόσμου συνδυάζεται με πιο πλατιά εγχάρακτη γραμμή. Ο τύπος των επιπεδόγλυφων αγγείων (champlevé) αντιπροσωπεύεται με τρία μόνον κομμάτια, το ένα όμως από αυτά είναι ένα μοναδικό αγγείο με παράσταση "κύκλιου χορού".

Ο 13 αι., οριακό σημείο για την εξέλιξη της βυζαντινής κεραμικής, τόσο από την άποψη της τεχνικής όσο και της μεγάλης εξάπλωσης και δημιουργίας πολλών κεραμικών κέντρων, αντιπροσωπεύεται με σημαντικό αριθμό οστράκων, που έχουν ή απλό εγχάρακτο διάκοσμο με τη χαρακτηριστική κίτρινη-πορτοκαλιά εφύαλωση ή συνδυάζουν τη χάραξη με καφεκίτρινες ή πράσινες πινελιές.

Ταξινομώντας τα αγγεία του 14 αι., που έχουν εγχάρακτο διάκοσμο

εμπλουτισμένο με δύο χρώματα βρισκόμαστε όχι μόνο μπροστά σε μια πληθώρα αγγείων αλλά και σε ένα τύπο, που παρουσιάζει ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, που τα διαφοροποιεί από τα ανάλογα γνωστά αγγεία. Έχουν πηλό κόκκινο πορώδη, σχήματα που αρχαίζουν-είναι συνήθως πινάκια με χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση και οριζόντιο χείλος ή κούπες με όρθιο, ελαφρά κοίλο χείλος-. Άσπρο επίχρισμα καλύπτει την εσωτερική τους επιφάνεια και συχνά κοσμεί με κύκλους ή κουκκίδες την εξωτερική. Ο διάκοσμός τους είναι πυκνός και συχνά χρησιμοποιεί την επιπεδόγλυφη τεχνική (champlevé). Στα θέματα παρουσιάζει ποικιλία από πουλιά, φυτικούς πλοχμούς και καθαρά γεωμετρικά μοτίβα. Έντονα χρώματα, καφεκίτρινο και πράσινο, πλουτίζουν την εντύπωση του διακόσμου.

Ο μεγάλος αριθμός των αγγείων του τύπου αυτού είναι ένα ισχυρό επιχείρημα για να υποστηριχθεί η υπόπια προέλευσή του. Ένα αγγείο που εμφανίζεται καμένο από υπερβολικό ψήσιμο και σκασμένο μέσα στον κεραμικό φούρνο, αγγείο δηλαδή ακατάλληλο για το εμπόριο, παρέχει μια απόδειξη ότι τα αγγεία αυτά κατασκευάζονταν στις Σέρρες.

Αγγεία του τύπου των Σερρών μπορούν να εντοπισθούν σε διάφορα κέντρα της Βαλκανικής. Ένα από αυτά είναι το Μελένικο, όπου βρέθηκαν αγγεία βυζαντινά, που παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες με αυτά των Σερρών.

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΟ ΣΤΗΝ ΥΠΑΤΗ

Ετην Υπάτη Ν.Φθιώτιδος, απέναντι από την Νότια πλευρά του Ι.Ν.Αγίας Σοφίας, αποκαλύφθηκε παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο. Τούτο κατατάσσεται από την κάτοψη του φωτιστηρίου του στον τύπο των τετραγώνων βαπτιστηρίων με τετράφυλλη (τετράλοβη) κολυμβήθρα, η οποία εκαλύπτετο από κιβώριο στηριζόμενο σε τέσσερεις κίονες, των οποίων αποκαλύφθηκαν τα μαρμάρινα βάθρα.

Το δάπεδο και των τεσσάρων διαδρόμων του φωτιστηρίου, που περικλείουν την κολυμβήθρα, καλύπτεται με ψηφιδωτό πολύ καλής τέχνης με γεωμετρικό θεματολόγιο πολυχρωματικού ρυθμού.

Ο τύπος του βαπτιστηρίου είναι μάλλον σπάνιος, συναντάμε μεμονωμένα παραδείγματα κυρίως κατά μήκος των ακτών της Μεσογείου (Ελλάδα - Μήλος, Τουρκία, Παλαιστίνη, Βόρειος Αφρική, Ισπανία), αλλά και στη Κεντρική Ευρώπη (Αυστρία).

Οι ψηφιδωτές των δαπέδων πρέπει να ανήκαν στο εργαστήριο ψηφοθετήσεως της Νέας Αγχιάλου, το οποίο εργαζόταν τουλάχιστον σε όλη τη Θεσσαλία και την Κεντρική Ελλάδα, αν όχι και στις κοντινές προς την Αττική ακτές της Πελοποννήσου (επισημαίνονται ομοιότητες τεχνικής, εκλογής θεμάτων και χρησιμοποίησεως των αυτών τετραδίων σχεδίων μεταξύ των ψηφιδωτών δαπέδων Επιδαύρου, Ερμιόνης, Κλαυσίου, Δημητριάδος, Νέας Αγχιάλου).

Ο ιστορικός ρόλος που έχει διαδραματίσει η Υπάτη είναι γνωστός και πολυσήμαντος καθ' όλη τη διάρκεια των χριστιανικών αιώνων, αλλά και των προχριστιανικών. Ως έδρα μητροπόλεως αναφέρεται ήδη από την εποχή του αυτοκράτορος Δεόντος ΣΤ' του Σοφού (886-912) στην Πρώτη ΝΟΤΙΤΙΑΜ ΕΡΙΣΚΟΡΑΤΙΟΥΜ του Συνέκδημου του Ιεροκλέους του Γραμματικού, ενώ για την παλαιοχριστιανική εποχή, που είναι και η εποχή της έρευνάς μας, αναφέρεται ήδη, και πάλιν από τον Συνέκδημο του Ιεροκλέους, ως πόλις τῆς επαρχίας Θεσσαλίας τελούσα υπό ηγεμόνα.

Τα παραπάνω εξηγούν ίσως τη σπουδαιότητα και την σημασία της περιοχής, στην οποία άλλωστε, ήδη από το 1960, έχουν αποκαλυφθεί σημαντικές αρχαιότητες (Λουτρά, Βαρβά, Άγιος Νικόλαος, κ.ά.).

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ

ΠΑΡΑΞΕΝΑ ΖΩΑ ΣΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΩΝ
ΚΥΝΗΓΕΤΙΚΩΝ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΙΑ

Στο εικονογραφημένο χειρόγραφο των Κυνηγετικών του Ψευδο-Οππιανού της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης στη Βενετία, που χρονολογείται στα μέσα του ενδέκατου αιώνα, απεικονίζονται μερικά ζώα τα οποία δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Ο καλλιτέχνης ζωγράφισε αντί για ταύρο αρμενίας, πάνθηρα, σίλουρο, λύγγα, ύαινα και ύστριχα, ζώα της φαντασίας του, και αντί για αντιλόπη ένα μικρό ταύρο και αντί για όρυγα ένα μαύρο ταύρο. Τα ζώα αυτά τα απέδωσε ο καλλιτέχνης διαβάζοντας το κείμενο.

Σύμφωνα με τις θεωρίες που επικρατούν για τη μέθοδο μελέτης εικονογραφημένων χειρογράφων, συχνά γίνεται προσπάθεια με το παραμικρό να εντοπισθούν τα μοντέλα των καλλιτεχνών σε άλλα έργα τέχνης, πριν ληφθεί σοβαρά υπόψη η ικανότητα και η ευρεσιτεχνία του καλλιτέχνη. Τα παραπάνω παραδείγματα αποδεικνύουν ότι ο καλλιτέχνης των Κυνηγετικών δεν προστρέχει σε άλλες πηγές για να βρεί μοντέλα για τα ζώα που δεν ξέρει να ζωγραφίσει, αλλά προσπαθεί - χωρίς επιτυχία - να τα ζωγραφίσει με τη βοήθεια της περιγραφής που δίνει ο Ψευδο-Οππιανός.

ΑΓΓΕΛΑΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗ: Ο ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΥ ΤΗΣ ΣΥΝΑΞΗΣ ΤΩΝ
ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΕΡΡΩΝ

Τό μονόχωρο παρεκκλήσι της Σύναξης τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν εἶναι ἐνσωματωμέ-
νο στή νότια πτέρυγα τῶν κελλιῶν τῆς Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρῶν, τῆς ὁποίας ἡ ἔ-
δρυση -ὅπως εἶναι γνωστό- τοποθετεῖται σά τέλη τοῦ 13ου αἰώνα. Ἡ χρονολογία τῆς
κατασκευῆς καί τῆς τοιχογραφικῆς του διακόσμησης ἀνάγεται σά 1634 σύμφωνα μέ τήν
κτητορική ἐπιγραφή, πάνω ἀπό τή χαμηλή εἴσοδο στό δυτικό τοῖχο. Ἐδῶ γίνεται καί
ἀναφορά στόν ἡγούμενο τῆς Μονῆς Γαλακτίωνα καί στόν κτήτορα, μοναχό Ἀκάκιο πού
συναντιεῖται καί σέ ἐπιγραφή μέσα στήν κόγχη τῆς πρόθεσης, στό Ἱερό Βῆμα.

Τό παρεκκλήσι, διαστάσεων 5.80Χ3.20μ., εἶναι κατάγραφο μέ τοιχογραφίες πού πε-
ριτρέχουν σέ δύο ζῶνες τό βόρειο, νότιο, δυτικό τοῖχο, ὅπως καί ὄλο τό Ἱερό Βῆ-
μα. Στήν κάτω σειρά παριστάνονται ὄρθιοι, ὀλόσωμοι ἅγιοι καί ἱεράρχες: ἀπό Α πρὸς
Α οἱ ἅγιοι Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Νικόλαος ὁ Μύρων, Ἀθανάσιος ὁ Ἀλεξανδρείας, Ἱ-
ωάννης ὁ Πρόδρομος, Πέτρος, Παῦλος, Ἀντώνιος, Σάββας καί Εὐθύμιος. Στό δυτικό
τοῖχο ὁ ἄρχων Μιχαήλ, ὁ ἅγιος Κωνσταντῖνος καί ἡ ἄγία Ἐλένη καί ὁ Χριστός ὡς
"τοῖς μεγάλις βουλῆς ἄγγελος" πάνω ἀπό τήν εἴσοδο καί ἡ κτητορική ἐπιγραφή. Στό
βόρειο τοῖχο εἰκονίζονται ἀπό Α πρὸς Α οἱ ἅγιοι Παντελεήμων, Εὐστάθιος, Θεόδωρος
ὁ Τήρων καί Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης, Δημήτριος, Γεώργιος, Βασίλειος, Ἱωάννης Χρυ-
σοστόμος, τό ἅγιον Μανδήλιον καί ὁ ἅγιος Στέφανος. Στήν πάνω ζώνη παραστάσεις ἀ-
πό τό Δωδεκάορτο κοσμοῦν τό νότιο, δυτικό καί βόρειο τοῖχο: ἀπό Α πρὸς Α Γέννηση,
Ἱπαπαντή, Βάπτισμα, Ἀνάσταση τοῦ Λαζάρου, Βαΐφοδος, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, Μετα-
μόρφωση, Κρίσις /Ἀπόκρισις/ τοῦ Πιλάτου, Σταύρωση, Ἐπιτάφιος θρήνος, Ἀνάσταση,
Ἐηλάφισις τοῦ Θωμᾶ.

Στό Ἱερό Βῆμα εἰκονίζονται στήν ἄψίδα ἡ Θεοτόκος Πλατυτέρα καί ὁ Μελισμὸς,
στήν Πρόθεση καί στό Διακονικό ἡ Ἄκρα Ταπεινώσις καί ὁ ἅγιος Ἰάκωβος ὁ ἀδελφοθε-
τος ἀντίστοιχα, ὁ Εὐαγγελισμὸς ἀνάμεσα καί ἡ Ἀνάληψις στό μέτωπο τοῦ σχηματιζόμε-
νου ἀετώματος.

Τίς παραστάσεις τόσο στόν κυρίως ναό ὅσο καί στό Ἱερό Βῆμα περικλείουνται
νίκες μέ διακοσμητικά θέματα φυτικῆς ἢ γεωμετρικῆς μορφῆς.

Ὁ ἀνώνυμος ζωγράφος τοῦ παρεκκλησιοῦ τῶν Ταξιαρχῶν πού ἴσως νά ἦταν καί μονα-
χὸς ἀκολουθώντας πιστά τό εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς Παλαιολόγειας ἐποχῆς, συμ-

βαδίζει παράλληλα και με την παράδοση των άγνωστων ζωγράφων της εποχής αυτής που εργάζονται ανεξάρτητα από ρεύματα και τεχνοτροπίες. Πρόκειται για μία περισσότερο περιφερειακή, λαϊκή τέχνη, στην οποία όμως αναμειγνύονται και στοιχεία εικονογραφικά και τεχνοτροπικά από παλαιότερες εποχές -κυρίως παλαιολόγια, αλλά και μεταγενέστερα- με μία κάποια συγγένεια και σχέση με τη ζωγραφική του 17ου αιώνα που επικρατεί στη βόρεια Ελλάδα κυρίως /^Ηπειρο και Καστοριά/.

Καβάλα, Έφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

25-3-1983

ΤΟ ΝΕΚΡΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ
ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΟΣ ΤΖΑΓΚΑΡΟΛΩΝ

Π. ΤΡΙΜΑΝΔΗΛΗ - Μ'GANN

Στο κεντρικό των Χανίων βρίσκεται το μοναστήρι της Αγίας Τριάδας των Τζαγκαρόλων. Το 1611 ο Ιερεμίας Τζαγκαρόλος ορίστηκε ηγούμενος στο μοναστήρι και επιδόθηκε στην αναδιοργάνωση της μοναστικής κοινότητας και την ουσιαστική ανακατασκευή του συγκροτήματος.

Ήταν Βενετσιάνος στην καταγωγή, αλλά εξελληνισμένος και ορθόδοξος στο δόγμα, λόγιος μοναχός με γενικότερη αποδοχή μια και είχε προταθεί για μητροπολίτης Φιλαδελφείας το 1617. Μαζί με τον ιερομόναχο αδελφό του Λαυρέντιο έδωσαν νέα πνοή στο μοναστήρι.

Ο συνδιασμός, της Βενετσιάνικης καταγωγής και του ορθόδοξου δόγματός τους, αντικατοπτρίζεται στην αρχιτεκτονική οργάνωση και στα επί μέρους μορφολογικά στοιχεία των της μονής.

Την γνώση τους για τις καλλιτεχνικές αντιλήψεις και τα ρεύματα που επικρατούσαν στην Ιταλία, είδαμε στο θύρωμα της κεντρικής εισόδου του μοναστηριού που έχει χρονολογία 1634 όπου εφάρμοσαν πιστά σχέδιο του **SEBASTIANO SERLIO** για θυρώματα το οποίο και ήταν γνωστό στην Ιταλία από το 1551.

Τον καθιερωμένο τύπο της ορθόδοξης ανατολικής μοναστηριακής παράδοσης ακολούθησαν στην τοποθέτηση και τον αρχιτεκτονικό τύπο για το καθολικό της μονής. Το καθολικό βρίσκεται στο κέντρο της ορθογώνιας αυλής και είναι ο τύπος του τρίκογχου αθωνίτικου λεγόμενου, με πλευρικά παρεκκλήσια και νάρθηκα που αναβίωσε σε μικρό αριθμό μοναστηριών της περιοχής Χανίων αυτή την εποχή, αλλά στα οποία υπάρχει η επιρροή της οικογένειας των Τζαγκαρόλων.

Ο αρχιτεκτονικός αυτός τύπος χρησιμοποιήθηκε μόνο ως προς την κατοψη ενώ τα υπόλοιπα κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία ανήκουν στο χώρο της Βενετσιάνικης αρχιτεκτονικής.

Εκεί όμως όπου ο συνδιασμός των δύο επιδράσεων στην προσωπικότητα των κτητόρων είναι φανερός, είναι το ταφικό συγκρότημα με το οστεοφυλάκιο στο ισόγειο και το ναό του Σωτήρα στον όροφο. Το συγκρότημα αποτελεί ένα από τα λίγα δείγματα του τύπου αυτού που σώζεται και από τα ελάχιστα ταφικά παρεκκλήσια στην Κρήτη.

Σκαριφήματα ή απλές περιγραφές του κτίσματος και των ελληνικών και λατινικών επιγραφών που το κοσμούν, έχουμε από το 1745 και μετά.

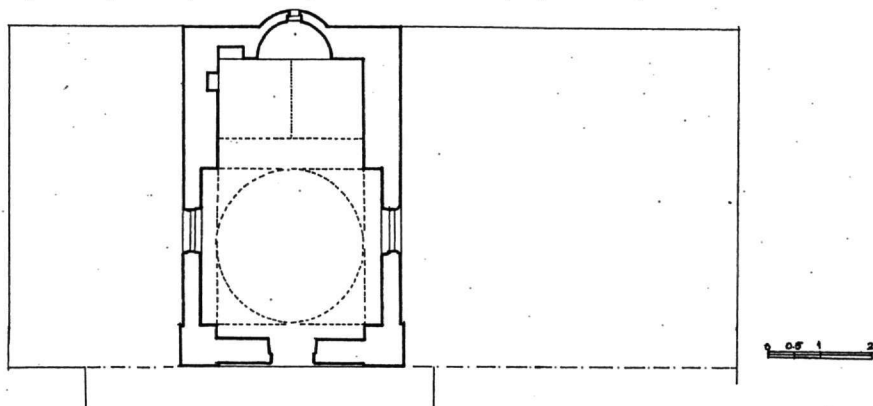
Αυτό βρίσκεται στη Νότιο - ανατολική γωνία του ορθογώνιου κτηριακού συγκροτήματος του μοναστηριού. Το ισόγειο είναι ορθογώνιος χώρος με εξωτερικές διαστάσεις 13,0 X 6,5 μ. με τον μεγάλο άξονα στηκατεύθυνση, βορράς - νότος. Στεγάζεται με ημικυλινδρικά καμάρα. Ένα είδος κτιστού τέμπλου από λαξευτή πέτρα χωρίζει το βορινό τμήμα που φυλάσσονται τα οστά των πατέρων της μονής, από τον υπόλοιπο χώρο. Το πέτρινο τέμπλο διακοσμείται με αετώματα και επιγραφές ελληνικές και λατινικές. Μεγάλο και ευρύχωρο θύρωμα με επιγραφή ελληνική και λατινική, οδηγεί εκτός του μοναστηριού στο χώρο, προφανώς που βρισκόταν το νεκροταφείο.

Το παρεκκλήσι του Σωτήρα, στο ανώγειο, επικαλύπτει μόνο ένα τμήμα του ισόγειου κτίσματος και είναι μονόχωρο με τρεις πλευρικές αφίδες στους τοίχους και μια τέταρτη, ελεύθερη στην ανατολική πλευρά. Ο τρούλος καλύπτει το χώρο του κυρίως ναού ενώ ο χώρος του ιερού καλύπτεται από οξυκόρυφη, καμάρα και καταλήγει σε ημικυκλική αφίδα με εντοιχισμένη την αγία Τράπεζα.

Αποκαλύφθηκε ότι το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού ήταν το αρχικό και έχει θυρεό πάνω από την ωραία πύλη με κατεστραμμένο το χαρακτηριστικό οικόσημο. Ο διάκοσμος είναι αμπελόσχημος και ιονικοί κιονίσκοι χωρίζουν τα εικονοστάσια. Κατά την συντήρηση του τέμπλου διαπιστώθηκε ότι υπήρχε αρχικά χρυσό επίστρωμα.

Εξωτερικά δόθηκε μεγάλη προσοχή στη δυτική όψη που είναι όλη με πελεκητή πέτρα με αετώματα στο θύρωμα και στο τελείωμα του τοίχου. Χαρακτηριστικά Βενετσιάνικος είναι ο τρόπος που διαμορφώθηκαν τα πλήρη στοιχεία μεταξύ των 8 παραθύρων στο τύμπανο και πήραν τη μορφή μισής κολώνας με βάση και κιονόκρανο. Μικρά πέτρινα φουρούσια μοιάζουν σαν να κρατούν τον τρούλο.

Είναι σημαντική η σημασία της αναβίωσης του τύπου αυτού του νεκρικού παρεκκλησίου με οστεοφυλάκιο σε διώροφο κτίσμα.

ΛΙΑΝΑ ΧΑΝΙΩΤΑΚΗ - ΣΤΑΡΙΔΑ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ - ΜΑΛΛΙΩΝ - - ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Η περιοχή Χερσονήσου-Μαλλίων παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον από ιστορική και αρχ/κή άποψη μια και τα μνημεία της καλύπτουν όλες τις περιόδους από την παλ/κή μέχρι και την νεώτερη. Η βιβλιογραφία εξάλλου της περιοχής είναι ελάχιστη σε σχέση με τη σπουδαιότητα και το πλήθος των μνημείων της.

Α. ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

1. Διμάνι Χερσονήσου - Δόφος "Καστρί" : Τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική με πλάγιο νάρθηκα και εγγεγραμμένη σύμφωνα με συριακά πρότυπα αψίδα, δύο νάρθηκες και αέθριο (χρονολόγηση Ορλάνδου 5ος αι. μ.Χ.). Χαρακτηριστικά της : ρωμαϊκά αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση, τέσσερεις τουλάχιστον χρονικές φάσεις, δύο επάλληλα μωσαϊκά δάπεδα. Πιθανόν πρόκειται για ταφική βασιλική.
2. Διμάνι Χερσονήσου : Παλαιοχριστιανικός θολωτός τάφος με τοιχογραφίες (κυρίως φυτικά θέματα) σε μικρή απόσταση και δυτικά της βασιλικής του Καστρίου.
3. Διμάνι Χερσονήσου - κάτω από το νεώτερο ναό Αγίου Νικολάου : Τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική (χρονολόγηση Ορλάνδου 5ος αι.) με εξέχουσα ημικυκλική αψίδα, περίτεχνα μωσαϊκά δάπεδα, νάρθηκα, αέθριο και βαπτιστήριο στην ΝΑ πλευρά της αψίδας που σήμερα καλύπτεται εξ ολοκλήρου από τη θάλασσα. Πιθανόν και αυτή να είναι ταφική βασιλική και μάλιστα προγενέστερη του Καστρίου (4ος αι.;).
4. Διμάνι Χερσονήσου - ΝΔ του λιμανιού : Σώζεται η εξέχουσα αψίδα του ιερού τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής που εντοπίστηκε από τον Ξανθουδίδη και αναφέρεται από τον καθηγητή Πλάτωνα. Σήμερα βρίσκεται εγκλωβισμένη σε οικοδομικό τετράγωνο.
5. Πισκοπιανό Πεδιάδος : Μεγάλη τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική (χρονολόγηση Πλάτωνος 6ος αι.). Σώζονται ακέραια η αψίδα του ιερού και ο βόρειος τοίχος της βασιλικής (μέσα στην αψίδα τχνη συνθρόνου ;). Χρησιμοποιήθηκε σαν έδρα της Επισκοπής Χερσονήσου μετά την εγκατάλειψη των παράλιων βασιλικών.
6. Μάλλια Πεδιάδος - Θέση Μάρμαρα : Τρίκλιτη παλ/κή βασιλική που ερευνήθηκε από τη Γαλλική αρχαιολογική Σχολή. Αποκαλύφθηκε κρύπτη με σαρκοφάγο και μωσαϊκά δάπεδα. Δεν έχει γίνει συστηματική ανασκαφή.

B. BYZANTINA

1. Τριμάρτυρος Ναός αφιερωμένος στην Παναγία, Άγιο Χαράλαμπο και Άγιους Δέκα στα Μάλλια Πεδιάδος. Οι τοιχογραφίες του κεντρικού κλίτους είναι ασβεστωμένες. Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία (ισουπή κλίτη πάνω σε κρηπίδα) του τοποθετούν στην μεσοβυζαντινή περίοδο (11ος-12ος αι.)
2. Βυζαντινός τοιχογραφημένος ναός αφιερωμένος στην Παναγία στο Πισκοπιανό Πεδιάδος. Σώζεται μόνο ο νότιος τοίχος.
3. Τοιχογραφημένος ναός στα Μάλλια Πεδιάδος - θέση Δούτρα αφιερωμένος στον Άγιο Γεώργιο.

Γ. ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ

1. Άγιος Ιωάννης Νεκροταφείου, Χερσονήσος Πεδιάδος : Μεγάλος μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός με αντηρίδες. 16ος-17ος αι.
2. Αγία Παρασκευή Λιμένος Χερσονήσου : Καμαροσκέπαστος ναός σε σπήλαιο κάτω ακριβώς από το Δόφο Καστρίου όπου η Παλαιοχριστιανική Βασιλική.
3. Κοίμηση Θεοτόκου Χερσονήσος Πεδιάδος : Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός με έντονες ισλαμικές επιδράσεις στα διακοσμητικά του στοιχεία. 18ος-19ος αι.
4. Παναγία Πισκοπιανού Πεδιάδος : Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός με έντονες ισλαμικές επιδράσεις στα διακοσμητικά του στοιχεία. 1852.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΤ. ΧΑΡΚΙΟΛΑΚΗΣ

ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΣΤΑΥΡΟΝΙΚΗΤΑ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ. 7. Ο ΑΡΣΑΝΑΣ

Στα πλαίσια της έρευνας της Αρχιτεκτονικής της μονής Σταυρονικήτα (βλ. και στο Πρόγραμμα του Δευτέρου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας) εξετάζουμε, αυτή τη φορά, το οικοδομικό συγκρότημα του αρσανά.

Η επικοινωνία των μοναστηριών του Αγίου Όρους με τον έξω κόσμο γίνεται αποκλειστικά από την θάλασσα. Παλαιότερα, όλα σχεδόν τα μοναστήρια διατηρούσαν πλοία, για τις διάφορες μεταφορές, με πληρώματα και κυβερνήτες μοναχούς και αργότερα λαϊκούς. Έτσι, κάθε μοναστήρι, καθώς και πολλά εξαρτήματα (σκήτες, κελλιά κλπ), έχει δικό του αρσανά στο πλησιέστερο λιμάνι.

Με τον όρο αρσανάς ή ταρσανάς, στην Αγιορείτικη Αρχιτεκτονική, ονομάζεται ένα καταρχήν διώροφο κτήριο σχήματος συνήθως επιμήκους ορθογώνιου, του οποίου η μία στενή πλευρά τοποθετείται προς την θάλασσα, με μεγάλο τοξωτό άνοιγμα που κλείνεται με ξύλινη θύρα. Το κτήριο αυτό χρησιμεύει κυρίως για την στέγαση των αλιευτικών ή φορτηγών πλοιαρίων που μεταφέρουν τις προμήθειες στο μοναστήρι. Τα πλοιάρια ανασύρονται, με την βοήθεια "εργάτη", σε ξύλινες σχάρες μέσα στο κτήριο έτσι ώστε να εξασφαλίζονται τόσο τα ίδια όσο και το φορτίο τους από τις συχνές τρικυμίες της περιοχής. Στον επάνω όροφο υπάρχει, κατά κανόνα, η κατοικία του υπεύθυνου μοναχού (αρσανάρη). Με τον καιρό, στον αρσανά προστίθενται και άλλα κτήρια, που σχετίζονται με την λειτουργία του, όπως π.χ. πύργοι αποθήκες, εργατόσπιτα, εργαστήρια, παρεκκλήσιο κλπ, έτσι ώστε ο όρος αυτός να υποδηλώνει και ολόκληρο το συγκρότημα αυτών των κτηρίων.

Το συγκρότημα του αρσανά της μονής Σταυρονικήτα είναι από τα μικρότερα των είκοσι μοναστηριών του Αγίου Όρους και περιλαμβάνει: α. το κύριο κτήριο του αρσανά, β. την αποθήκη, γ. το εργατόσπιτο και δ. το κτήριο με τα εργαστήρια.

Το κύριο κτήριο του αρσανά, που ονομάζεται από τους μοναχούς και ψαρδόσπιτο, είναι διώροφο. Ο κάτω όροφος χρησιμεύει για την φύλαξη της βάρκας και την αποθήκευση των υλικών ψαρέματος. Ο επάνω όροφος, που ήταν αρχικά κατοικία του αρσανάρη, χρησιμεύει σήμερα σαν εργατόσπιτο. Οι δύο όροφοι επικοινωνούν εσωτερικά με πέτρινη κλίμακα.

Η αποθήκη, που βρίσκεται απέναντι και σε διαγώνια θέση σε σχέση με το εργατόσπιτο, ήταν ισόγεια. Σήμερα είναι τελείως ερειπωμένη.

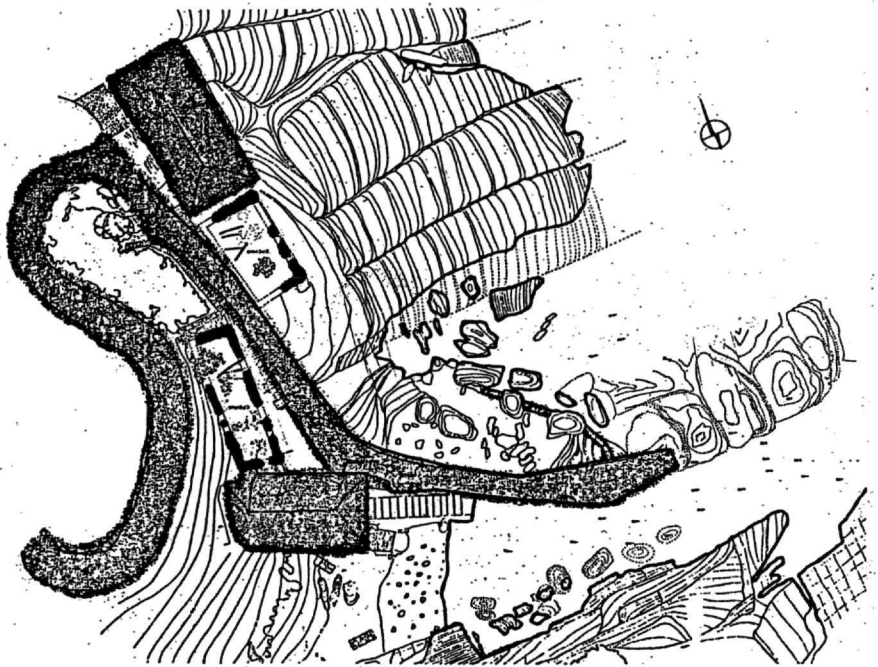
Το εργατόσπιτο, που βρίσκεται σε επαφή σχεδόν με το κύριο κτήριο του αρσανά, ήταν διώροφο και χρησίμευε για την στέγαση των εργατών της μονής. Σήμερα είναι και αυτό ερειπωμένο.

Το κτήριο με τα εργαστήρια, που βρίσκεται πλάι στην ερειπωμένη αποθήκη, είναι διώροφο με ψηλή βάση. Σήμερα ο κάτω όροφος στεγάζει το ξυλουργείο της μονής και ο επάνω το σιδηρουργείο. Οι δύο όροφοι έχουν ανεξάρτητες εισόδους σε διαφορετικά επίπεδα.

Οι ακριβείς χρονολογίες κατασκευής των κτηρίων δεν μας είναι με ακρίβεια γνωστές και διερευνώνται. Σε σκαρίφημα του ρώσου μοναχού Β. ΒΑΡΣΚΙΩ (1744) εμφανίζεται η αρχική μορφή του κύριου κτηρίου του αρσανά καθώς και δύο άλλα κτήρια από τα οποία το ένα θα μπορούσε να ταυτιστεί με την ερειπωμένη σήμερα αποθήκη. Σε δύο μεταγενέστερες χαλκογραφίες (1817 και 1832) εμφανίζεται το κύριο κτήριο του αρσανά, με την σημερινή του σχεδόν μορφή, καθώς και η αρχική μορφή της ερειπωμένης σήμερα αποθήκης. Σε φωτογραφία των αρχών του αιώνα το συγκρότημα του αρσανά της μονής Σταυρονικήτα εμφανίζεται σε πλήρη λειτουργία. Έχουν προστεθεί, στο μεταξύ, το μισοερειπωμένο σήμερα εργατόσπιτο και το κτήριο με τα εργαστήρια (1886).

Στην σύντομη αυτή ανακοίνωση θα εκτεθούν στοιχεία που προέκυψαν από μια γενική έρευνα που έγινε, στα πλαίσια της μελέτης των έργων υποδομής για την στερέωση του οικοδομικού συγκροτήματος και του υποβάθρου της μονής Σταυρονικήτα, από την Υπηρεσία Αναστηλώσεως του ΥΠΠΕ, σε συνεργασία με την 10η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Η πραγματοποίηση της έρευνας αυτής οφείλεται στην αμέριστη συμπαράσταση και βοήθεια αδελφής της αδελφότητας της μονής Σταυρονικήτα.

ΜΑΝΟΛΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ: ΓΙΑ ΕΝΑ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Στην Ακαδημία Αθηνών έχει αρχίσει η εργασία για τον καθορισμό των τεχνικών προϋποθέσεων καθώς και των ειδικών όρων και περιορισμών ενός Ευρετηρίου των Βυζαντινών τοιχογραφιών στην Ελλάδα (7ος - 15ος αι.).

Έχει ήδη καθοριστεί ο τύπος του δελτίου, το περιεχόμενο και η διάταξη των πληροφοριακών στοιχείων, κειμένων και παραστατικών. Ακόμη έχει καθοριστεί ο τύπος του αρχιτεκτονικού σχεδίου όπου αποτυπώνεται η διάταξη των παραστάσεων.

Στις προδιαγραφές αυτές καταλήξαμε αφού επιλέξαμε ως δοκιμαστικό πρότυπο, το νησί των Κυθήρων. Σε μια πρώτη αποστολή καταγράφηκαν, φωτογραφήθηκαν και αποτυπώθηκαν οι τοιχογραφίες σε 14 επί συνόλου 25 βυζαντινών εκκλησιών. Σε επόμενες αποστολές θα συμπληρωθούν επί τόπου οι εργασίες αυτές.

Σε συνάφεια με τις ενέργειες αυτές η Επιτροπή Ιστορίας της Τέχνης της Διεθνούς Ενώσεως Βυζαντινών Σπουδών συνεδρίασε το Δεκέμβριο στην Αθήνα με σκοπό να μούν οι βάσεις ενός διεθνούς **Ευρετηρίου** Βυζαντινών τοιχογραφιών, σε όλες τις χώρες.

Το αποτέλεσμα ήταν να γίνουν κατ' αρχήν δεκτές οι προτάσεις μας συμπληρωμένες με άλλες υποδείξεις και να καταρτιστεί πρόγραμμα για τις επόμενες συναντήσεις πάντα σε διεθνές επίπεδο, με νεώτερα στοιχεία κυρίως ως προς την πληροφοριακή τεκμηρίωση.

Το ελληνικό πρόγραμμα δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς τη συνεργασία όλων των συναδέλφων.-

